

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN CUMHURİYETE
VAN'DA GENEL DURUM
(1914-1950)**

YILMA FIRAT

**ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ANABİLİM DALI**

Prof. Dr. İsmail EYYUPOĞLU

**2024
Her hakkı saklıdır**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

YILMAZ FIRAT

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN CUMHURİYETE VAN'DA GENEL
DURUM
(1914-1950)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. İsmail EYYUPOĞLU

ERZURUM-2024

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL TUTANAĞI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof.Dr.İsmail EYYUPOĞLU danışmanlığında, Yılmaz FIRAT tarafından hazırlanan bu çalışma 28/06/2024 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Danışman : Prof.Dr.İsmail EYYUPOĞLU

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Asaf ÖZKAN

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Mehmet PINAR

İmza: Aslı ıslak imzalıdır

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. 28.06.2024

Aslı ıslak imzalıdır

Prof. Dr. S.Esin DAYI
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek lisans Tezi olarak sunduğum **“Birinci Dünya Savaşı’ndan Cumhuriyet’e Van’da Genel Durum (1914-1918)”** adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek herhangi bir yönetime başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve onurumla doğrularım.

Adı-Soyadı : Yılmaz FIRAT

İmza : Aslı ıslak imzalıdır

Tarih : 28.06.2024

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Van ve çevresi Rus işgaline uğradı. Bu yaşananlar için bir başlangıçtı. Rusların Van'dan çekilmesinden sonra müslüman halk Ermenilerin baskısı ile karşı karşıya kaldı. Halk yaşam alanlarını terk ederek göç etti. Türk Ordusu'nun yeniden hakimiyeti ile birlikte Van başta barınma sorunu olmak üzere birçok sıkıntı ile karşı karşıya kaldı. Osmanlı idaresi sorunları çözmek için bazı önlemler almaya çalıştıysada yeterince başarılı olamadı.

Mondros Mütarekesi sonrası Milli Mücadele Dönemi'nde TBMM'de Van milletvekilleri bölgenin sorunlarını çözmek için çaba gösterdi. İmkanlar dahilinde meselelerin halli için girişimlerde bulunuldu.

Cumhuriyet'in ilanından 1950'ye kadar Van'dan seçilen milletvekilleri ve etkinlikleri sorunların çözümüne katkı sundu. Bu sadece milletvekillerinin çabalarıyla üstesinden gelinecek bir durum değildi. Merkezi hükümetin ve Van'daki yetkililerinde çaba göstermesi gerekiyordu. Seçilmişler ve atanmışların işbirliği sonucunda Van'da; bayındırlık, ulaşım, eğitim, kültür ve sağlık konularında gelişme gözlemlendi. Dönemin hükümetlerinin genel bütçeden Van'a ayırdıkları pay ekonomi, bayındırlık, eğitim ve sağlık alanında bir ilerlemeye neden oldu. Van Gölü ve çevresi günümüzde halen potansiyel bir zenginlik kaynağı olarak birçok bakir alana sahiptir.

ABSTRACT

During the First World War, Van and its surroundings were occupied by the Russians. This was the beginning of what happened. After the Russians withdrew from Van, the Muslim people faced pressure from the Armenians. People left their living spaces and migrated. With the re-dominance of the Turkish Army, Van faced many problems, especially the housing problem. Although the Ottoman administration tried to take some measures to solve the problems, it was not successful enough.

During the War of Independence after the Armistice of Mudros, Van deputies in the Turkish Grand National Assembly made efforts to solve the problems of the region. Attempts were made to resolve the issues within the means possible.

From the declaration of the Republic until 1950, the deputies elected from Van and their activities contributed to the solution of the problems. This was not a situation that could be overcome only by the efforts of Mps. The central government and the authorities in Van also had to make efforts. As a result of the cooperation of elected and appointed people in Van; Developments were observed in public works, transportation, education, culture and health. The share that the governments of the period allocated to Van from the general budget caused progress in the fields of economy, public works, education and health. Lake Van and its surroundings still have many untouched areas as a potential source of wealth.

Key Worlds: Van, World War, Turkish Army, Armenians, Mudros, Turkish Grand National Assembly.

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL TUTANAĞI.....	I
YEMİN METNİ.....	II
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	IX
KISALTMALAR.....	X
KAYNAKÇA.....	XII
GİRİŞ.....	1
A- ARAŞTIRMA AMACI VE YÖNTEMİ.....	1
I- Amaç-Problematic ve Araştırma Soruları.....	1
II- Araştırmanın Kurumsal Çerçevesi- İlgili Araştırmalar ve Özgün Değeri.....	1
III- Araştırmanın Yaygın Etkisi ve Anabilim Dalı'nın Öncelikli Araştırma Alanlarıyla İlişkisi.....	2
IV- Araştırma Yöntemi.....	3
1- Veri Kaynakları ve Veri Toplama Tekniği.....	3
2- Araştırma Süreci-Uygulama ve Veri Analizi.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN CUMHURİYET'İN İLANINA KADAR

VAN (1914-1923)

A- BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA VAN (1915-1918)	4
I- Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girmesi (30 Ekim 1914).....	5
II- Van'ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915) ve Ermenilerin Gerçekleştirdikleri Katliamlar.....	8
III- Van'ın İşgalinden Sonra Bölgede Yaşanan Gelişmeler.....	11
IV- Rus İdaresinin Mülteci Politikası.....	14
V- Rusların Bölgeden Çekiliş Süreci ve Türk Ordusunun İleri Harekatı.....	15
1- Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917) ve Brest Litovsk Barış Antlaşması (3 Mart 1918).....	15
2- Van'ın Kurtuluş Sürecinde Erzincan ve Erzurum Yönünde Yapılan Askeri Harekât	17
3- Van'ın İşgalden Kurtarılması (2 Nisan 1918).....	18

B- VAN'IN TÜRK ORDUSU TARAFINDAN KURTARILMASI SONRASI

GENEL DURUM	19
I- Nüfus.....	19
II- Vali Haydar Bey'in Şehrin Genel Durumuna Dair Yaptığı Değerlendirme (21 Nisan 1918).....	20
III- Van'da Barınma Sorunu (1918).....	21
IV- Mülki Yapılanma (1915-1918)	23
V- İktisadi Durum (1918).	26
VI- Sağlık (1918)	27
C- MONDROS MÜTAREKESİ'NİN (30 EKİM 1918) DOĞU ANADOLU'DA UYGULANMASI VE ERMENİ TEHDİDİ.....	29
I- Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması ve İşgallerin Başlaması.....	29
II- Paris Barış Konferansı (18 Ocak 1919) ve Ermeni Emelleri.....	32
D- VAN VE ÇEVRESİNDE SAĞLIK SORUNLARI VE İKTİSADİ DURUM (1919-1920).....	35
E- SEVR ANTLAŞMASI'NA (10 AĞUSTOS 1920) TEPKİ OLARAK VAN'DA DÜZENLENEN MİTİNG.....	36
F- MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE GÖREV YAPAN VAN MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ (1920-1923).....	38
I- Hakkı (Ungan) Bey.....	38
II- Tevfik (Demiroğlu) Bey.....	40
III- Emin (Girdivan) Bey.....	42
IV- Hasan Sıddık (Haydari) Bey.....	42
V- Hasan (Vaner) Bey.....	43
VI- Kamil (Mendanlı) Bey.....	44
VII- Şeyh Masum Efendi.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET'İN İLANINDAN 1950'YE KADAR VAN (1923-1950)

A- VAN'DA SİYASİ HAYAT	46
I- Van'da Siyasi Partilerin Kurulması	46
II- TBMM II. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1923-1927).....	50

1- Milletvekilleri'nin Özgeçmişi.....	51
a) Hakkı Ungan Bey.....	51
b) İbrahim (Arvas) Bey.....	52
c) Münip (Boya) Bey.....	52
III- TBMM III. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1927-1931).....	53
1- Seçilen Milletvekillerinin Mazbatalarını Almaları ve Meclisteki Faaliyetleri.....	54
a) Hakkı (Ungan) Bey.....	54
b) Münip (Boya) Bey.....	54
IV- TBMM IV. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1931-1935).....	55
1- Seçilen Milletvekillerinin Mazbatalarını Almaları ve Meclisteki Faaliyetleri.....	55
a) Hakkı (Ungan) Bey.....	55
b) Münip (Boya) Bey.....	56
V- TBMM V. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1935-1939).....	57
1- Seçilen Milletvekillerinin Mazbatalarını Almaları ve Meclisteki Faaliyetleri.....	57
a) Hakkı Ungan.....	57
b) İbrahim Arvas.....	58
c) Münip Boya.....	58
VI- TBMM VI. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1939-1943).....	59
1- Seçilen Milletvekillerinin Mazbatalarını Almaları ve Meclisteki Faaliyetleri.....	59
a) Hakkı Ungan.....	59
b) İbrahim Arvas.....	60
c) Münip Boya.....	60
VII- TBMM VII. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1943-1946).....	60
1- Milletvekilleri'nin Mazbatalarını Almaları ve Özgeçmişi.....	61

a) Hakkı Urgan.....	61
b) İbrahim Arvas.....	61
c) Münip Boya.....	62
d) Yusuf Nihad Berker.....	62
VIII- TBMM VIII. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1946-1950).....	63
1- Milletvekilleri'nin Özgeçmişi.....	63
a) İbrahim Arvas.....	63
b) Muzaffer Koçak.....	64
c) Rüştü Çamuşcuoktar.....	64
B- VAN'DA BAYINDIRLIK ÇALIŞMALARI (1923-1950)	65
I- Demiryolu Politikası ve Van'daki Yansımaları (1923-1950)	66
II- Karayolu Politikası ve Köprü Yapım Faaliyetleri (1923-1950)	69
C- VAN'DA EĞİTİM VE KÜLTÜR FAALİYETLERİ (1923 1950).....	73
I- Van'da Okullaşma ve Öğretmen İhtiyacının Karşılanması	75
II- Van Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (24 Haziran 1932)	78
D- VAN'DA SAĞLIK SORUNLARININ ÇÖZÜMÜ İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR (1923-1950)	79
SONUÇ.....	83
EKLER.....	90

ÖNSÖZ

Geçmişten günümüze zengin tarihi, kültürü ve doğal güzellikleri ile bilinen Van, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde de önemini muhafaza etti. Van konumu itibariyle her devirde adından söz ettirmiştir.

Van ve çevresi bağlamında Birinci Dünya Savaşı'ndan 1950'ye kadar yaşanan süreç genel başlıklar halinde değerlendirildi. Bu süreçte askeri, siyasi, sosyal ve ekonomi gibi alanlarda yaşanan gelişmelere değinildi.

Bu akademik çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm'de "*Birinci Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'in İlanına Kadar Van (1914-1923)*" başlığı altında; Rus işgali, bölgede yaşanan mezalim, Türk Ordusu'nun Van'ı geri almasından sonra yaşanan gelişmeler, Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşması sürecinin bölgeye etkisi ve Birinci Dönem TBMM'de Van milletvekillerinin faaliyetleri işlendi.

İkinci Bölüm'de ise "*Cumhuriyet'in İlanından 1950'ye Kadar Van (1923-1950)*", başlığı altında; Van'daki siyasi durum, 1923-1950 arasındaki sekiz dönemlik yasama faaliyetinde Van Milletvekillerinin çalışmaları aktarıldı. Yine bu süreçte Van'daki bayındırlık, eğitim, kültür ve sağlık konuları hakkında genel bir değerlendirme yapıldı.

Araştırma sürecinde İstanbul, Ankara, Erzurum ve Van'daki birçok kütüphanede çalışma imkanına sahip oldum. Bu kurumlarda çalışan ve bana yardımcı olan yetkililere teşekkür ederim. Özellikle Kültür ve Turizm Bakanlığı bünyesinde Ankara'da faaliyet gösteren Milli Kütüphane'de gazete taraması yaparken gösterilen ilgiyi asla unutmayacağım.

Araştırma ve yazım sürecinde Doğan Koçak ve Ahmet Yasin Kayagüney'e; Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Sinever Esin Dayı'nın şahsında tüm enstitü öğretim üyelerine destekleri için şükranlarımı sunarım. Ayrıca danışman hocam Prof. Dr. İsmail Eyyupoğlu'na yol göstericiliği ve hoşgörüsü adına teşekkür ederim. Her ihtiyacım olduğunda yanımda olduğunu bildiğim değerli eşim, can yoldaşım Nuran'a, bana katkı ve destekleri için minnettarım.

Yılmaz FIRAT

Erzurum-2024

KISALTMALAR

ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
ATB	:Askeri Tarih Bülteni
ATAM	:Atatürk Araştırma Merkezi
ATBD	:Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
BCA	:Devlet Arşivleri Başbakanlığı Cumhuriyet Arşivi
BOA	:Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi
BMM	:Büyük Millet Meclisi
CHF	:Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	:Cumhuriyet Halk Partisi
Çev	:Çeviren
DP	:Demokrat Parti
D. No	:Dosya No
DH. ŞFR	:Dahiliye Şifre Kalemi
E.T	:Erişim Tarihi
G. No	:Gömlek Sıra No
Haz	:Hazırlayan
HR	:Hariciye Nezareti
HR. TO	:Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
HR-İM	:Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı
İ	:İçtima/ İnikat
İ. MMS	:İrade-i Meclis-i Mahsus
İSH	:İstiklal Harbi Koleksiyonu
LDN	:Liberal Demokrat Parti
MP	:Millet Partisi
MKP	:Milli Kalkınma Partisi
S	:Sayı
s	:Sayfa
SCF	:Serbest Cumhuriyet Fırkası
TBMM TD	:Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
TBMM ZC	:Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMM	:Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Yay	:Yayınlayan

Yay. Haz :Yayına Hazırlayan
Y. :Yıldız
Y.EE :Yıldız Esas Evrak

KAYNAKÇA

A- ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

B- RESMÎ YAYINLAR VE TUTANAKLAR

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938), I, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), II, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1952.

Aydın Tarihi

Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız, (Yay. Haz.: Mustafa Babür, Fevzi İzzet Atalay), Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1973.

Düstur

50 Yılda Türk Sanayi, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara, 1973.

Millî Eğitimde 50 Yıl (1923-1973), Ankara, 1973.

TBMM Albümü, 1920-2010.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Türk Parlamento Tarihi, 1919-1950.

Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayını, Ankara 1993.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi (1925-1926), Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1926.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi (1927-1928), Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1927.

Türkiye'de Ekonomik Yapı Değişimleri (1923-1988), Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara 1989.

Van Yıllığı, 1967.

Van İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim Tarihi, Van Valiliği Yayını, Van 1999.

C- SÜRELİ YAYINLAR

1- Gazeteler

Akşam
Albayrak
Atı
Cumhuriyet
İstiklal
Milat
Sabah
Son Posta
Uyanış
Vakit
Van
Vanın Sesi
Vatan
Yenigün
Yeni Yurd
Zafer

2- Dergiler

Abece Dergisi
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları
Askeri Tarih Bülteni
Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
Belediyeler Dergisi
Atatürk Yolu Dergisi
Belediyeler Dergisi
Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Demiryolları Dergisi
Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi

Tarih Araştırmaları Dergisi

Toplumsal Tarih Dergisi

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

D- SÖZLÜK KLAVUZ VE ANSİKLOPEDİLER

TDV İslâm Ansiklopedisi

Türkler Ansiklopedisi

E- KİTAPLAR

1- Hatıralar

BAYTIN, Arif, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1946.

ÇAKMAK, Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Ankara, 2005.

ÇAKMAK, Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da**, Ankara, 1936.

Evliya Çelebi, **Seyahatnâmesi, III-IV**, (Sadeleştiren: Tefik Temelkuran), İstanbul 1986.

İNÖNÜ, İsmet, **Defterler I (1919-1973)**, İstanbul, 2001.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, Ankara, 2009.

KANSU, Mazhar, Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

KARABEKİR, Kazım, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?**, İstanbul, 1995.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz, II**, İstanbul, 1995.

NOGALES, Rafael De, **Hilal Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap**, (Çev: Kaymakam Hakkı,) İstanbul, 1931.

NOGALES, Rafael De, **Osmanlı Ordusunda Dört Yıl**, (Çev: Vedii İlmen), İstanbul, 2008.

SABİS, Ali, İhsan, **Harp Hatıralarım II**, Ankara, 1951.

SABİS, Ali, İhsan, **İstiklal Harbi ve Gizli Cihazları, II**, İstanbul, 1993.

2- Araştırma Eserler

AKALIN, Güneri, **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, Ankara, 2008.

- AKÇORA, Ergün, Öz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, İstanbul, 1994.
- AKTAN, Reşat, **Türkiye İktisadı I**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2001.
- ARIKAN, Osman, **Doğu Bölgesi'nin Sanayileşmesi**, Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayını, Baylan Matbaası, Ankara 1973.
- ARVAS, İbrahim, **Tarihi Hakikatlar**, Ankara, 1964.
- Atatürk'ün Seyahat Notları 1930-1931**, (Haz: Gürbüz Tüfekçi), İstanbul, 1998.
- AYDEMİR, Şevket, Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, İstanbul, 1972.
- BAYUR, Yusuf, Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi III**, Kısım IV, Ankara, 1991.
- BELLEN, Fahri, **20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, İstanbul, 1973.
- CEVDET PAŞA, Ahmet, **Tarih-i Cevdet, VI**, İstanbul, 1966.
- COŞKUN, Necat, **Türkiye'de Bankacılık Sektörü Piyasa Yapısı, Firma Davranışları Ve Rekabet Analizi**, İstanbul, 2012.
- CHEMICHENKINA, Natalia, **Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)**, (Çev: İ. Ethem Atnur, Hüsrev Akın), Erzincan, 2017.
- ÇAVDAR, Tevfik, **Halkevleri**, İletişim Yayınları, İstanbul 1981.
- ÇEÇEN, Anıl, **Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990.
- DARKOT, Besim, **Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Arasında Yukarı Fırat Bölgesi**, İstanbul, 1943.
- DELİORMAN, Altan, **Genel Türk Tarihi**, İstanbul, 1995.
- DİNÇER, Serdar, **Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler**, İstanbul, 2011.
- EGE, Rıdvan, **Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa**, Ankara, 1992.
- ERGÜN, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.
- ERGÜN, İsmet, **Türkiye'nin Ekonomik Kalkınmasında Ulaştırma Sektörü**, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- ERİM, Nihat, **Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.
- ERZEN, Afif, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1984.
- GÖKDEMİR, Ahmet, Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1998.

- GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979.
- GÖKMAN, Muzaffer, **50 Yılın Tutanağı (1923-1973)**, İstanbul, 1973.
- GUZE, Felix, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (Çev: Hakkı Akoğuz), (Yay. Haz: Alev Keskin), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007.
- İNAL, Halil, İbrahim, **Osmanlı Tarihi**, İstanbul, 2011.
- İNAN, Afet, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, Ankara 1992.
- İNAN, Mehmet, Rauf, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.
- İLTER, Aziz, Samih, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, (Yay. Haz.: Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik), Ankara, 2007.
- KARAER, İbrahim, **Türk Ocakları (1912-1931)**, Türk Yurdu Neşriyatı, Ankara 1992.
- KARPAT, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, 1967.
- KILIÇ, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)**, Ülke Kitap Yayınları, İstanbul 1998.
- KIRANLAR, Safiye, **Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)**, Ankara, 2013.
- KIRZIOĞLU, Mehmet, Fahrettin, **Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi(1451-1590)**, Ankara, 1998.
- KODAMAN, Bayram, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, 1987.
- KOÇAK, Cemil, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, I, Ankara, 1986.
- KOÇER, Hasan, Ali, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Ankara, 1967.
- KOPAR, Metin, **Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)**, Ankara, 2009.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990.
- KURUÇ, Bilsay, **Mustafa Kemal Dönemi'nde Ekonomi**, Ankara, 1987.
- MÜDERRİSOĞLU, Alpekin, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Ankara, 1990.
- ÖĞÜN, Tuncay, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Ankara 1999.

- ÖĞÜN, Tuncay, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)**, Ankara, 2004.
- ÖKÇÜN, Ahmet, Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.
- ÖZEL, Sebahattin, **Milli Mücadelede Trabzon**, Ankara, 1991.
- ÖZTÜRK, Cemil, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Ankara, 1996.
- RASİM, Ahmet, **Osmanlı Tarihi**, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), Meydan Yayınları, İstanbul, 1966.
- SAKAOĞLU, Necdet, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
- SARAY, Mehmet, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul, 1998.
- SARI, Mustafa, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, Ankara, 1993.
- ŞEN, Leyla, **Türkiye’de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci**, Ankara, 2003.
- SÖNMEZ, Mustafa, **Doğu Anadolu’nun Hikâyesi Kürtler: Ekonomik ve Sosyal Tarih**, Arkadaş Yayınları, Ankara 1992.
- TAYANÇ, Tunç, **Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl**, İstanbul, 1973.
- TEKELİ, İlhan, **Cumhuriyet’in Harcı III-Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul, 2004
- ÜLMAN, A. Haluk, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara, 1972.
- YILDIRIM, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları, (1923-1950)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- YÜCEL, Hasan, Ali, **Türkiye’de Orta Öğretim**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.
- YÜCEER, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Hârekatı**, Ankara 2002.

3- Lisansüstü Tezler

a) Yüksek Lisans Tezleri

AKGÜMÜŞ, Dilek, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Cezmi Eraslan), İstanbul, 2011.

ATNUR, Ethem, İbrahim, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Ali Akbulut), Erzurum, 1991.

AKINCI, Emre, **Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Finansmanı ve Savaşın Diğer Devletlerle Karşılaştırılması**, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ertuğrul Tokdemir), İstanbul 2009.

İŞİK, Cemal, **Demokrat Parti Döneminde Van**, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Ercan Çağlayan), Muş, 2023.

KUL, Hazel, **ABD Basımında Ermeni Meselesi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Okur), Trabzon, 2014.

OKUR, Mehmet, **Mondros Mütarekesi'nin Doğu Karadeniz'de Uygulanışının İngilizler Tarafından Kontrolü**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Esin Dayı), Erzurum, 1999.

SARI, Mustafa, **Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Haluk Selvi), Sakarya, 2004.

ŞAHİN, Enis, **İstanbul Basımında Vilayat-ı Şarkiye Meselesi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Ali Akbulut), Erzurum, 1991.

b) Doktora Tezleri

BULUT, Hüseyin, **Milli Mücadelede Erzincan**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Günay Çağlar), Erzurum, 1997.

ÇEVİK, Mehmet, **Milli Mücadelede Van ve Civarı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Bayram Kodaman), Samsun, 1995.

GÖRÜR, DEMİR, Emel, **Vilayat-Sitte Islahatı (1878-1899)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Turan), Ankara, 2018.

KARDAŞ, Abdülaziz, **Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü Havzası'nda (Van-Bitlis-Muş) yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Serpil Sürmeli), Erzurum, 2012.

ŞEKERKIRAN, Selami, **Türk Sovyet Sınırı (1919-1946)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Doktor Tezi, Danışman: Prof. Dr. Oğuz AYTEPE), Ankara 2008.

F- MAKALELER VE BİLDİRİLER

ALKAN, Mustafa, *"Hüseyin Rauf Orbay'ın Hayatı (1880-1964)"*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XX/59, (Temmuz-2004), s.597-642.

AK, Bilal, *"Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri"*, **Türkler Ansiklopedisi**, XVII, Ankara 2002, s.419-435.

AKÇADURAK, Zübeyir, *"Cumhuriyet Devrinde Türkiye Demiryolları"*, **Demiryolları Dergisi**, XXIV/ 294-296, (Haziran-1950), s.60-65.

AKÇORA, Ergün, Öz, *"Bitlis'te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu"*, **Askeri Tarih Bülteni**, XII/ 24, (Şubat-1988), s.89-104.

AKGÜL, Suat, *"Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri"*, **Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri 1**, (XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, 24-26 Ekim 2001-İstanbul), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, (Ankara-2003), s.249-256.

ARIKAN, Zeki, *"Halkevlerinin Kuruluşu Ve Tarihsel İşlevi"*, **Atatürk Yolu Dergisi**, VII/23, 1999, s.262-279.

AYSAL, Necdet, *"Anadolu'da Aydınlanma Hareketlerinin Doğuşu: Köy Enstitüleri"*, **Atatürk Yolu Dergisi**, IX/18, (Mayıs-2005), s.267-282.

- BENHÜR, Çağatay, "14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde CHP ve DP'nin Seçim Kampanyalarının Ana Hatları", **Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 17, (2007), s.61-75.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit, "Türkiye'de Millet Mektepleri Uygulamasının Tarihsel Gelişimi", **Abece Dergisi**, 67, (Şubat-1992), s.12-15.
- DAYI, Esin, Sinever, "Elviye-i Selase/Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum)'da Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, XI/23, (Erzurum-2004), s.245-261.
- DEMİR, Şerif, "Vanda Siyasi Hayat (1945-1960)", **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Van Özel Sayısı, (Nisan-2021), s.133-160.
- DEMİREL, Yücel, "Van Valisi Tahsin (Uzer) Bey'in Mektubu: Van'da Asayiş Berkemal", **Toplumsal Tarih Dergisi**, V/27, (Mart-1996), s.24-25.
- DEMİRTAŞ, Bahattin, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)", **Atatürk Yolu Dergisi**, 41, (Mayıs-2008), s.63-87.
- EKİCİ, Yunus, "Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XXVII/2, (Elazığ,2017), s.349-359.
- ERENDİL, Muzaffer, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", **Askeri Tarih Bülteni**, XVII/ 32, (Mayıs-1989, s.100-109.
- KAYA, Mehmet, *Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)*, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, VII/14, (Kasım-2017), s.201-210.
- KILINÇ, Mustafa, "Darüleytamlarda Yürütülen Mesleki Teknik Eğitim Uygulamaları", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 64, (Bahar-2019), s.211-228.
- KOP, Kadri, Kemal, "Bitlis", **Belediyeler Dergisi**, I/11, (Haziran-1936), s.64-78.
- ÖZER, Sevilay, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)", **Atatürk Yolu Dergisi**, 54, (Bahar-2014), s.122-152.
- SELVİ, Haluk, "Milli Mücadelede Van'da Valiler Sorunu", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, II/136, (Ocak-2002), s.8-27.
- SELVİ, Haluk, "Mondros Mütarekesinden Sonra Vilayat-ı Şarkiyye'de Nüfus", **Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Dergisi**, XVII/50, (Güz-2001), s.307-326.
- SÜRMEİLİ, Serpil, "Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, I/I, (Ankara-2002), s.29-53.

ŞAHİN, Güneş, "Van Halkevleri ve Faaliyetleri", XXXI/52, **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, (Ankara-2012), s.93-134.

ŞAHİN, Güneş, "Van Halkevi ve Faaliyetleri", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, **XIX. Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu (26-30 Temmuz 2010)**, s.93-134.

İPEK, Nedim, "Birinci Dünya Savaşında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", **On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, XII/I, (Kasım-2014) s.167-254.

URAL, Selçuk , "Doğu Harekâtı'nın Türk Basınında Yankıları", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, X/44, (Erzurum-2010), s.1-21.

URAL, Selçuk, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 39, (Mayıs-2007), s.425-463.

URAL, Selçuk, "İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi'ne Aykırı Uygulamaları", **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 44, (Güz-2009), s.713-743.

YAVUZ, Nurcan , "Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XVII/28, (Ocak-1995), s.207-232.

G- ELEKTRONİK KAYNAKLAR

https://www5.tbmm.gov.tr/TBMM_Album, E.T., 05.03.2024

Atatürkansiklopeisi.gov.tr/bilgi/sevres-sevr-antlaşması-10-agustos-1920, E.T., 27.03.2024

<https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonunun-1924-1973-arasi-yurtici-ve-yurtdisi-gezileri/>, E.T., 05.04.2024.

<https://İslamansiklopedisi.org.tr/sevr-antlaşması>, E.T., 27.03.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_429, E.T., 27.03.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_429, E.T., 28.03.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_423, E.T., 29.03.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_425,
E.T., 29.03.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_426,
E.T., 30.03.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_427,
E.T., 30.03.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_428,
E.T., 30.03.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_426,
E.T., 02.04.2024.

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938>, E.T., 04. 04.2024.

<https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonunun-1924-1973-arasi-yurtici-ve-yurtdisi-gezileri/>, E.T., 05.04.2024.

https://www5.tbmm.gov.tr/TBMM_Album.htm, E.T., 15.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_1,2,
E.T., 24.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_192,
E.T., 24.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_641,
E.T., 24.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_424,
E.T., 25.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_641,
E.T., 25.04.2024.

https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_istatistik.tutanak,E.T., 25.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_424_1_4, E.T., 25.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_641_1_4, E.T., 25.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_424_1_5, E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_192,
E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_192,
E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_641,
E.T., 26.04.2024.

<https://www.tbmm.gov.tr/Kutuphane/MazbataAramaSonuc>, E.T.: 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d06/Sm_424,
E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d06/Sm_192,
E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d07/Sm_192,
E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d07/Sm_641,
E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d07/Sm_1324_1_7,
E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d08/Sm_192,
E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d08/Sm_1525,
E.T., 26.04.2024.

https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d08/Sm_1526,
E.T., 26.04.2024

GİRİŞ

A- ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

I- Amaç-Problematic ve Araştırma Soruları

Birinci Dünya Savaşı'nda Van, Ruslar tarafından işgal edildi. Çarlık Rusya'sının yıkılması sonrası kurulan yeni rejim savaştan çekilince yaşanan trajedi facia boyutuna varmıştı. Müslüman halkın çoğunluğu muhacir oldu. Bu süreçte bölge yeniden Osmanlı egemenliğine geçince bölgede yaşanan sorunların çözümü için çaba gösterildi. Cumhuriyet idaresinin kurulmasından sonrada hem yeni rejimin kurulması hemde bölgenin kalkınması için bir dizi önlem alındı. Bu araştırmanın amacı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Van ve çevresi özelinde yaşananlara genel bir çerçeve oluşturmaktır.

Araştırmamızın problematiğini şöyle ifade edebiliriz: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Van ve çevresinde yaşanan askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelerin buranın daha müreffeh bir yer olmasına sebep teşkil etmiştir.

Alt problemler ise; Van'ın Ruslar tarafından işgali sonrası neler yaşandı? Van'ın işgalden kurtuluş sürecinde askeri harekât nasıl gerçekleşti? Van kurtarıldıktan sonra sorunların çözümü için hangi önlemler alınmıştır? Milli Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yirmi yedi yılında TBMM'de Van milletvekillerinin bölgenin sorunlarının çözümü için yaptıkları nelerdir? Cumhuriyet idaresinin Van'da imar bayındırlık, eğitim, kültür ve sağlık konularında yaptıkları nelerdir?

II- Araştırmanın Kuramsal Çerçevesi-İlgili Araştırmalar ve Özgün Değeri

Araştırma konumuz ile ilgili olarak Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi'nde elektronik ortamda "Van" anahtar kelimesi ile yapılan araştırmada çok sayıda tez olduğu tespit edilmiştir. Araştırma konumuzla ilintili olarak tespit ettiğimiz yüksek lisans tezleri şunlardır: Cemal Işık, Demokrat Parti döneminde Van; İbrahim Ethem Atnur, Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi; Mustafa Sarı, Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey; Enis Şahin, İstanbul Basınında Vilayat-ı Şarkiye Meselesi, Bununla birlikte konumuzla ilgili doktora tezlerinden birkaçı da şöyledir: Mehmet Çevik, Milli Mücadelede Van ve Civarı; Emel Demir Görür, Vilayat-ı Sitte Islahatı; Hüseyin Bulut, Milli Mücadelede Erzincan; Abdülaziz Kardaş, Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü Havzası'nda (Van-Bitlis-Muş) yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950); Selami Şekerkıran,

Türk Sovyet Sınırı (1919-1946); Dilek Akgümüş, Arşiv belgelerine göre I. Dünya Savaşı'nda Van ve çevresinde asayiş problemleri.

Yapılan akademik çalışmalar kendi süreçleri içerisinde araştırma konumuzla bağlantılıdır. 1914-1950 yılları arasında yaşanan gelişmeleri Van merkezli olarak dikkate aldığımızda belirtilen zaman dilimini bir bütünlük içerisinde değerlendirmeye ihtiyaç olduğu tarafımızca tespit edildi. Bir yüksek lisans tezinin içereceği ölçüde kaynaklara ulaşma, onları değerlendirme ve edinilen bulguları metne dönüştürme süreçleri imkanlar dahilinde gerçekleştirildi.

Bu akademik çalışma Van tarihi konusunda araştırmacılara genel bir çerçeve sunmaktadır. Bütüncül bir çalışma olması nedeniyle alanına katkı sunacaktır.

İncelenen zaman aralığı ile ilgili olarak kaynakçada arşiv belgeleri, resmi yayın ve tutanaklar, süreli yayınlar, kitaplar, makaleler, bildiriler ve elektronik kaynaklar konu kapsamında kullanıldı. Böylece bundan sonra yapılacak çalışmalara da hem yardımcı hem de yol gösterici olması hedeflendi.

III- Araştırmanın Yaygın Etkisi ve Anabilim Dalı'nın Öncelikli Araştırma Alanlarıyla İlişkisi

Araştırmamız öncelikle Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşadığı sorunlar, bunların Van ve çevresine yansması ve Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde bölgedeki kalkınma sürecine odaklanıldığını burada belirtmeliyiz. Bu doğrultuda elde edilen bulguların değerlendirilerek metne dönüştürülmesi ve akademik süreçlerin tamamlanmasından sonra resmi mecralarda dijital formatın araştırmacıların hizmetine sunulmasıyla yapılan çalışmanın yaygın etkisi daha belirgin olacaktır.

Araştırma konumuz, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı'nın belirlediği öncelikli alanlardan 5. Madde: "*I. Dünya Savaşı ile ilgili tarihi konularda yerli ve yabancı ana kaynaklardan faydalanarak araştırmalarda bulunmak*"; 8. Madde: "*Milli Mücadele'nin askeri yönlerini araştırmak*"; 12. Madde: "*Atatürk dönemini incelemek ve kapsayıcı çalışmalar yapmak*" ; 13. Madde: "*Atatürk sonrası dönemi incelemek ve kapsayıcı çalışmalar yapmak*"; 29. Madde: "*Yakın dönem Türk Tarihinde iz bırakmış bulunan doğal afetler, salgın hastalıklar gibi konularda araştırma yapmak*"; 30. Madde: "*Yakın dönem Türk Tarihinde tarım, sanayi ve teknolojik gelişmeleri araştırmak*" ile doğrudan bağlantılıdır.

IV- Araştırma Yöntemi

Yüksek lisans bitirme tezi kapsamında gerçekleştirilen bu araştırmada “*Nitel Araştırma Yöntemi*” kullanıldı. Araştırma sürecinde elde edilen bulgular “*döküman incelemesi*” tekniği ile değerlendirildi. Metin oluşturulurken Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü tez yazım kurallarına uyuldu.

1- Veri Kaynakları ve Veri Toplama Tekniği

Arşiv belgeleri, resmi yayın ve tutanaklar, süreli yayınlar, kitaplar, makaleler, bildiriler ve elektronik kaynaklar kullanıldı. Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Cumhuriyet Arşivi (BCA), Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Resmi Yayın ve Tutanaklar kullanıldı. BOA ve BCA olay örgüsüne göre kullanıldı. BOA belgeleri dipnotta kullanılırken “*Fon*” bilgisinden sonra önce “*Kutu*” sonra “*Gömlek*” numarası verildi. Konuyla ilgili olarak Araştırma eserlerin yanı sıra dijital kaynaklardan da faydalanıldı. Elde edilen veriler “*döküman incelemesi*” tekniği ile metne dönüştürüldü.

2- Araştırma Süreci-Uygulama ve Veri Analizi

Araştırma sürecinde veri kaynaklarına ulaşılarak tasnif edildi. Problematik ve alt problemlere yönelik olarak elde edilen bulgular değerlendirildi. Elde edilen bilgiler tarih biliminin gerekleri konusunda metne dönüştürüldü.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞINDAN CUMHURİYET'İN İLANI'NA KADAR VAN (1914-1923)

A-BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA VAN (1915-1918)

Osmanlı Devleti'nin önemli yerleşim merkezlerinden olan Van¹, Birinci Dünya Savaşın da 20 Mayıs 1915 de Rus güçleri tarafından işgal edilmiştir.² Günümüzde Van Kalesi'nin güneyinde³ harabeleri bulunan eski Van⁴, Birinci Dünya Savaşında Ermeniler tarafından yakılmış⁵, yapılan bu işgaller sebebiyle tabiat şartları, hastalıklar ve başta Ermeni çeteleri tarafından halkın bir kısmı şehit edilmiş ve şehir tam anlamıyla harabeye çevrilmiştir.⁶

Rusların yardımıyla bin beş yüz Ermeni Van şehir merkezini kundaklamaya başladı.⁷ Bu da Türk-Ermeni çatışmasına sebep oldu. Birinci Dünya Savaş'ında Rusların Van'ı işgal etmesi Ermeniler bunu kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirdi.⁸

Ermeniler Ruslarla işbirliği yaptı. Ruslar ve Ermeniler işgal esnasında şehri harabe haline getirdi.⁹ Yüz binin üstünde olan nüfus üç bine düştü. İki yıl on ay on üç gün süren bir işgalden sonra, Türk ordusu 2 Nisan 1918'de Van'ı işgalden kurtardı.

¹ XVI. Yüzyılda Van Gölü Havzası'nı ziyaret eden Evliya Çelebi: "*Van Gölü'nde kaleden kaleye tüccarı taşıyan elli parça gemi bulunduğunu ve "Van kulu tarafından memur edilen bir ağa da Van Gölü'nde gelip giden gemilerden onda bir oranında" gümrük vergisi aldığını*", kaydetmektedir. (Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, VI, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, s. 2653; M. Fahrettin Kızıoğlu, **Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi(1451-1590)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.158; Evliya Çelebi **Seyahatnâmesi**, III-IV, Sadeleştiren: (Tevfik Temelkuran), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986, s.513-515.)

² Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayını, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005, s.89.

³ Ele geçirilen çivi yazma eserlerinde burada ormanlık alan olduğu anlaşılır. Asur Kralı II. Sargon M.Ö. 714'de Urartu Devletine yaptığı seferde, "*Van Gölü'nün güney ve güneydoğusunun geçit vermez sık ormanlarla kaplı olduğunu, kendisinin ve askerlerinin ilerleyebilmesi için bronz baltalarla ancak iki askerin yan yana geçebileceği genişlikte bir geçit açtığını belirtir*". (Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, s. 8.

⁴ Besim Darkot, **Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Arasında Yukarı Fırat Bölgesi**, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 245.

⁵ Ergün, Öz, Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 11.

⁶ Metin Kopar, **Cumhuriyet Halk Partisi Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1927-1950)**, Ankara 2009, s. 208.

⁷ Ahmet Rasim, **Osmanlı Tarihi**, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), Meydan Yayınları, İstanbul 1966, s. 363.)

⁸ **Van Yıllığı**, 1967, s.69; Altan Deliorman, **Genel Türk Tarihi**, İstanbul, 1995,s.42.

⁹ E. Öz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, s.15-17.

I - Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girmesi (30 Ekim 1914)

II. Abdülhamid'den sonra Osmanlı'nın ilerleyeceğini düşünen Jön Türkler vardı.¹⁰ Fakat Osmanlı'nın Trablusgarp ve Balkan savaşlarındaki durumu düşünülen süreci olumsuz etkiledi.¹¹ Bu olaylar sonrasında İttihatçılar, askeri harcamaları % 30 azalttı. Yapılacak yenilikler için harekete geçildiyse de yeni bir savaş yaklaşmaktaydı. Bu savaş için bütün Avrupa devletlerinin kendine göre bir planı vardı. Avrupalı Devletler ve Rusya savaştan sonra bölgede yaşayan Kürtleri ve Ermenileri ayaklanmaları yönünde etkilediler. Ermenileri devlete karşı ayaklandıran bu devletler bölgede yaşayan Kürt Aşiretleri de Ermeniler ile aralarında akrabalık bağı olduğu yönünde inandırmaya çalıştılar.¹² Büyük devletlerin bu olumsuz çalışmalarına karşı duran Osmanlı Devlet adamları halkı bilinçlendirmeye çalışıyorlardı.¹³ Almanların planına göre; Fransa işgali altı haftada bitecek ve oradan da Rusya'ya yönelip onları saf dışı bırakacaklardı. İngilizler ise donanmaları ile İttifak güçlerinin lojistik gücünü saf dışı bırakmayı planlıyordu. Fransızlar da İngiliz ve Rus desteğini alarak, Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın yenilgiye uğrayacağını düşünmekteydi.¹⁴

Osmanlı Devleti yapılan ittifaklar karşısında Ruslarla anlaşmayı düşünmekteydi. Enver Paşa'nın Rus Elçisi Sazanof'a 5 Temmuz 1914'te ilettiği teklif ise karşılık bulmadı.¹⁵ Endüstri devrimini gerçekleştirememiş ve kendisine bile zor yetebilen Osmanlı Devleti, bu kötü durum karşısında Almanya'nın yanında harekete ederek, onun ile birlikte her alandaki başarısızlığını ortadan kaldırmayı planladı.¹⁶

Osmanlı Devleti'nin bu savaşa girmesi sadece kendi lehine değildi. Aynı zamanda Fevzi (Çakmak) Paşa'nın da ifade ettiği gibi Osmanlı Devleti, Doğu ve Güney Cepheleri ile Çanakkale Cephesi'nde İtilaf Devletleri'nin tam altı milyon askerini bu bölgelerde tutarak, çok yararlı bir müttefik özelliği gösterecekti. Fevzi (Çakmak) Paşa, bu gerçeğe rağmen Alman arşivlerinde “*Osmanlı ile bir ittifak Almanya ile Avusturya ve Macaristan'a bir yük teşkil ediyordu*” diye yazıldığından

¹⁰ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s.10-11.

¹¹ Ahmet Halûk Ülman, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1972, s.153.

¹² **Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, Y. EE. D. No: 12, G. No: 30.

¹³ **BOA**, EE. D. No: 12, G. No: 30

¹⁴ Emre Akıncı, **Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Finansmanı ve Savaşın Diğer Devletlerle Karşılaştırılması**, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ertuğrul Tokdemir), İstanbul 2009, s.17-23.

¹⁵ E. Ö. Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, s.57.

¹⁶ E. Akıncı, **Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Finansmanı ve Savaşın Diğer Devletlerle Karşılaştırılması**, s.27-28.

bahsetmektedir. Diğer bir örneği Fransız Binbaşı Larşer'in de "*Büyük Harpte Türk Harbi*" adlı eserinde mümkündür. Larşer'in Almanya'nın Türklere, para, malzeme ve bir "*avuç şöhretli asker*" verdiğini ve Almanlar sayesinde, Osmanlı ordusunun şarkta, büyük Rus ve İngiliz kuvvetlerini tutarak, savaşın uzamasını sağladığını belirtmektedir.¹⁷

1 Ağustos 1914'te Almanlar Ruslara karşı savaşa girdi.¹⁸ 2 Ağustos'ta ise Almanlar Osmanlı Devleti ile ittifak imzaladı.¹⁹ Bu ittifakların sebebi Osmanlı Devletinin zaman kazanmak istemesi düşüncesidir.²⁰ Bu durum Almanların Osmanlıya verdiği iki zırhlı Alman gemisinin, teslim edilmesinden sonra da devam etti.²¹

Osmanlı Devleti, Akdeniz'de artan Yunan donanma gücüne karşılık olarak, İngiltere'den 1911 yılında iki modern zırhlı talep etmişti. Osmanlı Devleti gerekli ödemeler yapmasına rağmen, 1 Ağustos 1914'te İngiliz Deniz Kuvvetleri Bakanı Winston Churchill, hükümeti adına gemileri teslim etmeme kararı aldı. Paraları ödenen zırhlıların Osmanlı Devletine teslim edilmemesi, Osmanlı toplumunda ve devlet ricalinde büyük tepkilere neden oldu. Yaşanan olaylar Osmanlı Devleti'nin Almanların yanında savaşa girmesinde de etkili olmuştur. Bu gelişmeler yaşanırken Akdeniz'de, Kuzey Afrika'daki Fransız üslerini 3 Ağustos'ta bombalayan iki Alman zırhlı gemisi "*Goeben ve Breslau*", İngiliz donanmasından kaçarak, Çanakkale Boğazı'nı geçmiş, 10 Ağustos 1914'te Osmanlı topraklarından içeri girerek İstanbul'a gelmiştir. Osmanlı Devleti, tarafsız olduğundan dolayı devletlerarası hukuk kurallarına göre bu gemileri ya silahlarından arındırarak bir limanda demirletmesi ya da gemilerin kendi karasularını terk etmesini sağlamak zorundaydı. Ancak Osmanlı Devleti gemilerin Almanya'dan satın alınmış olduğunu bildirdi. Gemilere 16 Ağustos 1914 tarihinde Türk bayrağı çekilerek gemi mürettebatına fes giydirildi. Goeben'e "*Yavuz*", Breslau'ya "*Midilli*" adı verilen bu gemiler Osmanlı donanmasına eklendi. Bu olay Osmanlı Devleti'ni savaşa sürükleyecek önemli bir gelişme olacaktı.²² Enver Paşa 9

¹⁷ Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya'da ve İran'da*, Ankara, 1936, s.20.

¹⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)*, 86, (Nisan-1987), s.22.

¹⁹ *ATBD*, 34, (Ekim-1985), s.52.

²⁰ Suat Akgül, "*Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Faaliyetleri*", *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri 1, (XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, 24-26 Ekim 2001-İstanbul)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s.243.

²¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, III, İstanbul, 1972, s.25.

²² A. H. Ülman, *Birinci Dünya Savaşına Giden Yol*, s. 158-160.

Ekim 1914'de Amiral Souchon Osmanlı Donanması'nda görevlendirildi.²³ 22 Ekim'de Enver Paşa Amiral'e karadenizdeki Rus filosunun imha edilmesine dair emrini verdi. 27 Ekim'de Türk donanması Karadeniz'e açıldı ve Rus limanlarını bombaladılar. Rus limanlarının topa tutulmasıyla Osmanlı Devleti resmen savaşa girmiş oldu. Bu olaylardan bir süre sonra 2 Kasım 1914 de Rusya, 5 Kasım 1914 da İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler.²⁴

Nitekim bu dönemde Liman von Sanders'in, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmeyi geciktirmesinden dolayı Kazım Karabekir'e sert davrandığı bir gerçektir. Liman von Sanders'in, Yavuz ve Midilli gemilerini kullanılamayacak hale getirerek ordu ve donanma subayları ile ülkesine dönme tehdidinde bulunması durumu zorlaştırdı.²⁵ Enver Paşa ise, bu zor durum karşısında seferberliği ilan ettikleri için Almanlardan para alamamaları durumunda her şeyin daha kötüleşeceğini biliyordu. Ayrıca Yavuz ve Midilli gemilerini kullanılamayacak hale getirilmesiyle hem bu güçten mahrum kalacaklar hem de Rusların savaşı kazanmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne de saldırılabileceği ihtimalini de düşünmekteydi.²⁶

Birinci Dünya Savaşı başlarken Osmanlı Devleti'nin ekonomisi Batılılar tarafından kontrol edilen, kaynaklarının kullanımı Avrupalı devletlerin elinde bulunan bir devlettir. Ayrıca borç içinde olan bu devletin savaşta tarafsız kalması da imkânsızdı.²⁷ 1.710.000 km² yüz ölçüme sahip Osmanlı Devleti; 22.000.000 nüfusa ve 2.850.000 mevcutlu ordusuyla Almanların yanında savaşa girmiştir.²⁸ Avrupa devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik sebeplerle başlayan Birinci Dünya savaşına kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti de katılmış oldu.²⁹

Osmanlı Devleti'nin ilk cephesi Kafkas Cephesidir. Doğu Cephesi'ndeki Askeri harekât, 1 Kasım 1914'te Rus ordusunun ilerlemesiyle başladı.³⁰ 21 Kasım'da Erzurum istikametinde ilerleyen Rus kuvvetleri 2 Kasım 1914 de Köprüköy ve ardından da 21 Kasım 1914 Azap savaşlarını kaybederek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bunun yanında Türk Ordusu da çok kayıp verdiği için geri çekilen düşmanı takip etmemişti. Yeni bir Rus taarruzunu karşılamaya hazırlanmak amacıyla geri

²³ BOA. HR. SYS. D No: 2269, G. No. 3.

²⁴ A. H. Ülman, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, s.161.

²⁵ Kazım Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik**, II, İstanbul, 1995, s.332.

²⁶ K. Karabekir, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik?**, s.333.

²⁷ E. Ö. Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, s.52.

²⁸ Alpekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Ankara, 1990, s.17.

²⁹ A. H. Ülman, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, s.162.

³⁰ Arif Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1946, s.19.

çekilmişti.³¹ Ruslar, bu yenilgiye karşılık olarak Van şehrine saldırmış ve Ruslar Van şehrini işgal etmişlerdi.³²

1914-1918 arasında gerçekleşen ve bütün dünyayı etkisi altına alan savaş o güne kadar dünya tarihinin gördüğü ilk küresel mücadele idi. Savaşa iki devlet grubu ile onların yanlarında yer alan birçok devlet katılmıştır. Osmanlı Devleti için bu savaş ayrı bir öneme sahipti. Özellikle Çanakkale savunması ile boğazları Batılı devletlere kapatarak Rusya'nın yardım almasını engellemiş ve harbin sonucuna fazlasıyla etki etmiştir. Harbin ağırlık merkezi Avrupa olmuştur. Bununla birlikte hem denizde hem de karada büyük muharebeler yaşanmıştır. Güçlü donanmalara sahip olan İngiltere ve Fransa bu avantajlarını fazla kullanamamışlardır. Karada ve denizde devam etmekte olan Birinci Dünya Savaşı Osmanlı Devleti de fazlasıyla etkilenmiştir. Osmanlı Devletinin savaşı kaybetmesi Mondros Mütarekesi ile neticelenmiş ve Osmanlı Devletinin topraklarının parçalanıp işgal edilmesi düşüncesinde olan birçok ülke ve millet, bu doğrultuda Osmanlı topraklarında işgallere başlamışlardır.

II - Van'ın Ruslar Tarafından İşgali (20 Mayıs 1915) ve Ermenilerin Gerçekleştirdikleri Katliamlar

Birinci Dünya Savaşı sırasında Van'ın yerleşik nüfusu arasında Ermeniler de bulunmaktaydı. Savaşın başlamasını Ermeniler fırsat bildiler ve bir ayaklanma planladı. Buna göre ayaklanmanın merkezi Van olacaktı. Ayaklanmanın merkezi Van olacaktı.³³ Van Vali Vekili Cevdet Bey, 1 Aralık 1914'te Van'daki Ermeni önderleriyle bir araya geldi. Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki sıkıntıların her iki tarafı da etkileyeceğini ifade etti.³⁴ Türk Ordusu'nun Sarıkamış yenilgisinden³⁵ cesaret

³¹ "Bu sırada III. Türk Ordusu'nun iase bölgesinde yer alan vilayetlerden cepheye erzak sevkiyatına başlanmıştı. Bitlis Vilâyeti'nin erzak sevkiyatı konusunda diğer vilayetlere göre oldukça iyi durumdaydı. Seferberliğin ilanından 14 Şubat 1915 tarihine kadar yaklaşık altı buçuk ay içerisinde Bitlis Vilâyeti ambarlarından Hınıs, Hasankale ve Köprüköy ambarlarına gönderilen toplam 6.604.648 kg çeşitli erzak ve yeme ilaveten 9.234 adet yumurta ve 64.000 koyun ile 687 baş da sığır verilmişti. Van Vilâyeti de seferberliğin başında III. Ordu Komutanlığı'nın emriyle kendi vilayeti içerisindeki birlikleri beslemekte ve ayrıca Erciş-Adilcevaz üzerinden sevk edilen erzak ve kasaplık hayvanlarla Diyardin'deki süvari ve Tutak'taki nizamiye fırkalarını iase etmekteydi". (Halil İbrahim İnal, **Osmanlı Tarihi**, Nokta Kitap Yayını, İstanbul 2011, s.487.; Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s.179).

³² Ş. S. Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, s.119.

³³ Kadri Kemal Kop, "Bitlis", **Belediyeler Dergisi**, I/11, (Haziran-1936), s.64.

³⁴ **ATBD**, 85, (Ekim-1985), s.5.

³⁵ "Rus Ordusu Sarıkamış'ta Türk birliklerini püskürttükten sonra 1915 kışı boyunca önemli bir harekette bulunmadı. Bahar aylarında harekete geçen Rusların amacı kuzeyde Tortum'u, güneyde Malazgirt'i alıp cepheyi daralttıktan sonra Türk ordusunu kuşatmaktı. Murat Vadisi ve Van Bölgesi'nde Türk kuvvetlerinin çok zayıf bir halde bulunduğunu bilen Rus komutanlığı bu bölgeye IV. Kolordu'yu sevk etti. Rus birlikleri 11 Mayıs'ta Malazgirt'e kadar ilerlediler. 16 Mayıs'ta Van'ı işgal edildi. Rus

alan Ermeniler, Rusların desteği ile Şubat 1915'den itibaren harekete geçti. 25 Şubat 1915'te Bitlis'te ve 27 Şubat'ta Muş'ta bazı Ermeni olayları yaşandı. Bu süreçte Osmanlı Ordusu'nda gerçekleşen firarlarda güvenliği bozmaktaydı.³⁶

Şehrin çevresindeki köylerden kabileler halinde gelmeye başlayan Ermeniler, isyanı büyütmek için Ruslardan gelecek emri beklemekteydi. Van Vilâyeti'nde Ermenilerin çıkardığı isyanlar 27-28 Şubat 1915'te başladı. Bu eylemler Türk köylerine, jandarmaya ve asker kabilelerine saldırı şeklinde gerçekleşti. Ermeniler dışarıdan Van'a kuvvet gönderilmemesi için yolları kapattı. Gevaş, Çatak, Havasor ve Tımar'daki isyanları bastırmak için mücadele eden Türk kuvvetleri Van merkezine gerekli yardımı gönderemedi. Bundan cesaret alan Ermeni çeteleri Türklerin yaşam alanlarında terör yarattı.³⁷ Zor durumda kalan binlerce Müslüman halk ise Bitlis yönüne kaçıyordu.³⁸ Dâhiliye Nezareti, Van Valisi Cevdet Bey ve Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalık Bey'e gönderdiği şifreli yazı ile Ermeni faaliyetlerine karşı önlem almaları ve olay çıkaran Ermenilerin, Şam tarafına gönderilmelerini istemişti.³⁹ Bunun üzerine Vali Cevdet Bey, Van'daki Kürt aşiretleri ile yaptığı görüşmede durumun önemini anlatarak destek istedi.⁴⁰ Kürt Aşiretlerinin Reisleri, Cevdet Bey'e Rusların saldırıya geçmeleri halinde, devletin yanında yer alarak Ermenilere tehdidine karşı mücadele edeceklerini bildirdi.⁴¹ Bunun üzerine Muradiye civarındaki Kürt Aşiretleri teşkilatlanmış, Doğu Bayezid, Van ve Muradiye civarında Rus ve Ermeni kuvvetlerinin önündeki en büyük engel olmuştu.⁴²

Nisan 1915'de Van'daki Osmanlı birlikleri Ermeni çetelerin faaliyetleri nedeniyle cephedeki mücadeleden ziyade, asayiş olayları ile uğraşmak zorunda kaldı. 7 Nisan 1915'te şehri planlı bir şekilde kuşatmaya başlayan Ermeni çetelerinden kaçan silahsız yerli halk iç kaleye sığındı. 15 Nisan'da buraya gelen Ermeni nüfus sayısı on binin üzerindeydi. İç kale dışındaki bütün Türk mahalleleri Ermenilerce yakılarak tahrip edildi. 20 Nisan'da şehir merkezinde isyanın başlaması kötü olayları

ordusunda bulunan Ermeni taburları ve düşmanla birlikte hareket eden yerli Ermeniler, Van ve çevresinde korkunç katliam yaptılar". (Nasır Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002, s.11-13.)

³⁶ ATBD, 85, (Ekim-1985), s.23-35.

³⁷ BOA. DH. EUM. KLH. D. No: 5, G. No: 151.

³⁸ Muzaffer Erendil, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Dolaylarındaki Muharebeler, Bitlis'in Kurtuluşu ve Atatürk", *Askeri Tarih Bülteni*, XVII/ 32, s.103.

³⁹ BOA. DH. ŞFR. D. No: 52. G. No: 282.

⁴⁰ S. Akgül, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Doğu...", s.252.

⁴¹ ATBD, 86, (Nisan-1987), s.32.

⁴² Rafael De Nögalis, *Hilal Altında Dört Sene ve Buna Ait Bir Cevap*, (Çev: Kaymakam Hakkı,) Askeri Matbaa, İstanbul 1931, s.29.

beraberinde getirmekteydi. Bunlar; şehrin mahallelerinde barikatlar kurulması, Müslüman ve Ermeni halkın çarpışması gibi olumsuz sonuçlardı. Van'da yaşayan Müslüman ahalide cephane yoktu. Ermeniler ise Ruslardan aldıkları silah ve cephanelere sahipti. Şehir dışında Osmanlı birliklerine yenilen Ermeni çeteleri şehir içinden atmak mümkün değildi.⁴³

III. Ordu Kumandanlığına gelen istihbarat bilgisine göre Ermeni çeteleri bölgede geniş çaplı bir isyan hazırlığı içerisindeydi. Aralık ayı içinde Ruslar, Başkale'yi ele geçirdi. Ermeni çeteleri Rus kuvvetleriyle birleşti.⁴⁴ Van Valisi Cevdet Bey'in şehirdeki Ermenilere yaptığı uyarı bir sonuç vermedi. Van yerleşim yerleri Ermeni çetelerin eline geçmeye başladı.⁴⁵ Şehirde bulunan III. Tümenin Erzurum'a alınmış olması, yetersiz asker ve jandarma sayısı bu durumu olumsuz etkiledi.⁴⁶ Ruslar, Van Gölü Havzası'na doğru ilerlerken, Ermeni alaylarına bölgeden katılımlarda başlamıştı. Bunların desteğiyle, 20 Nisan 1915'te Van'daki Ermeni çeteleri; banka, Duyun-u Umumiye Dairesi ve Postane binalarını yaktı. Van şehir merkezi ve kazalarında, Ermeniler jandarmayla çatışmaya girişmiş ve müslüman halkı katletmeye başlamışlardı. Bu olaylar karşısında Van Valisi Cevdet Bey, 24 Nisan 1915'te Dâhiliye Nezaretine bir telgraf gönderdi. Buna göre; *“Ermenilerin civar köylere hücumla her yeri yaktıklarını, perişan haldeki ahalinin batı illerine gönderilmesine başlanmasının uygun olup olmadığını”* sormaktaydı. İstenen izin, 10 Mayıs 1915'de geldi. Ancak halkın büyük bir kısmı gerekli tedbirlerin alınmayışı yüzünden Ermeniler tarafından katledildi.⁴⁷

1915'in Mayıs ayında işgale uğrayan Van'da toplamda; iki bin Ermeni, üç bin de Türk evi bulunmaktaydı. Bu evlerin % 90'ı tahrip edilmiş, on bin Türk de katledilmişti. Ermeniler yaptıklarından ne bir pişmanlık ne de bir üzüntü duymaktaydı. Bunu Amerika Birleşik Devletlerinde yayınlanan *“Goçnak”* gazetesinde çıkan bir haberde yazılanlar o günkü durumu açıkça ortaya koymaktaydı. Haberde şu ifadeler yer almaktaydı: *“Ermenilerin şehri ele geçirdikleri, resmi binaları yakıp yıktıkları ve*

⁴³ Dilek Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Cezmi Eraslan), İstanbul, 2011, s.55.

⁴⁴ N. Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Hârekâtı**, s.15.

⁴⁵ Fahri Belen, **20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1973, s.300.

⁴⁶ D. Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, s.56.

⁴⁷ Mehmet Çevik, **Milli Mücadelede Van ve Civarı**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Bayram Kodaman), Samsun, 1995, s.128.

şehirde bin beş yüze yakın kadından ve çocuk başka Türkün kalmadığı” vurgulanmaktaydı.⁴⁸

Başkumandanlık Vekâleti, Van Vilâyeti’nin durumunu göz önüne alarak Halil Bey komutasındaki I. Kuvve-i Seferiyye’nin Van’a doğru ilerlemesini emretmişti.⁴⁹ Van Seyyar Jandarma Tümeni’nin önemli bir kısmı ve destek veren aşiretler tarafından Van Şehir merkezi kuşatıldı.⁵⁰ Van da şiddetli sokak çatışmaları oldu. Her iki tarafta da can kayıpları gerçekleşti. Gösterilen Çabalar isyanı bastırmaya yetmedi. Ruslar bu durumdan yararlanarak Malazgirt ve Van üzerine ilerledi. Van İhtiyat Süvari Alayını Ruslar etkisiz hale getirerek 11 Mayıs 1915’te, o dönemde Bargiri diye isimlendirilen Muradiye’yi işgal etti. Tutar’tan gelen Rus süvari ve piyade birlikleri 12 Mayıs’ta Patnos ve Erciş’i işgal etti. Bu sırada Vali Cevdet Bey, 14 Mayıs 1915’te Van’ı terk etmiş,⁵¹ Yarbey Halil Bey ile birleşmek üzere Başkale’ye doğru geriledi. 16 Mayıs 1915’te Van’ı ele geçiren Rus kuvvetleri çevredeki yerleşim yerlerini de işgal ettiler. 20 Mayıs 1915 de Van, Ruslar tarafından işgal edildi. 22 Mayıs 1915’te Nazarbekof komutasındaki Rus kuvvetleri Başkale’yi ele geçirdi.⁵² Bu gelişmeler üzerine III. Ordu Kumandanlığı 4 Haziran 1915’te Bitlis ve Van Vilâyetlerine bir telgraf göndererek, Van Gölü Güney Müfrezesi ve aşiret birliklerinin Van’a doğru hareket etmelerini emretti.⁵³ 1915 Mayıs ayında Rus işgaline uğrayan Van, 1915’in Eylül’üne kadar üç defa olmak üzere Türkler ve Ruslar arasında el değiştirdi.⁵⁴

III - Van'ın İşgalinden Sonra Bölgede Yaşanan Gelişmeler

Nazarbekof komutasındaki Rus Ordusu'nun bölgede gerçekleştirdiği işgallerden sonra üç Ermeni taburu ve üç yüz Kazak süvarisi, Gevaş’dan batıya doğru

⁴⁸ D. Akgümüş, *Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri*, s.69.

⁴⁹ 10 Mayıs 1915’te Cevdet Bey I. Kuvve-i Seferiyyeye gönderdiği bir telgrafta; “Ruslarla Ermenilerin Tutar ve Abaka üzerinden Van Havzası’na ilerlemekte olduklarını, aşiretlerin dağıldıklarını, Van’ı bir türlü tamamen ele geçiremediğini, I. Kuvve-i Seferiyye’nin ya hızlı bir şekilde Van’a gelmesi veya her ne pahasına olursa olsun Kuvve-i Seferiyye’nin karşısındaki Rus kuvvetlerine taarruz ile onları mağlup etmesi lazım geldiğini” yazmıştı. (Ali İhsan Sabis, **Harp Hatıralarım II**, Güneş Matbaası, Ankara 1951, s.223.)

⁵⁰ Aziz Samih İlter, **Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi Hatıraları**, (Yay. Haz.: Zekeriya Türkmen-Elmas Çelik), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s.38.

⁵¹ BOA. DH. ŞFR. D. No: 101. G. No: 503.

⁵² F. Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi**, s.90.

⁵³ BOA. DH. ŞFR. D. No: 52. G. No: 31.; BOA. DH. ŞFR. D. No: 52. G. No: 321.

⁵⁴ E. Ö. Akçora, “Bitlis’te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis’in Kurtuluşu”, **ATBD**, XII/ 24, (Şubat-1988), s.104. BOA. DH. ŞFR. D. No: 52. G. No: 282.

hareket ederek 6 Haziran 1915'te⁵⁵ Kuskunkıran ve 9 Haziran'da Reşadiye'yi ele geçirdi. Buna karşılık Van Gölü'nün kuzeyinden ilerleyen diğer Rus kuvvetleri de "Ahlat" kazasını işgal etti.⁵⁶ Yarbey Halil Bey yeterli kuvvete sahip bulunmadığından, dağ yollarını takiben Van Gölü civarındaki Çatak üzerinden Bitlis'e çekildi.⁵⁷ Ruslar, Van'ı aldıktan sonra Haziran 1915'de Muş ve Bitlis'e ilerlemeye başladılar. Böylece Van Gölü Havzası ve Diyarbakır'a kadar olan yerler Rus tehdidine maruz kaldı. Bu tehdit aynı zamanda Irak'a da yöneldi.⁵⁸ Diyarbakır'ın Ruslar tarafından alınması sonucu İskenderun dâhil tüm Akdeniz Rus tehdidi altına girebilirdi.⁵⁹ Böylece Akdeniz'in Ruslar tarihi emelleri olan, "sıcak denizlere inme" hedeflerine ulaşmış olacaktı.⁶⁰ Yaşanılan bu gelişmeler nedeniyle Erzurum, Van, Bitlis ve çevresindeki vilâyetlerden elli binden fazla kişi mülteci durumuna düşerek,⁶¹ Diyarbakır'a sığındı.⁶²

Bu sırada Osmanlı ordusunda görev yapan Venezuela kökenli Rafael de Nogales Van'da yaşadığı olaylar hakkında şu bilgileri vermektedir. "Ermenilerce yapılan savaşın eşine az rastlanır bir savaş olduğunu, evleri yıkmak için evlerin içine toplar yerleştirdiklerini ve kulaklarının silah sesinden sağırlandığı bir ortamda Van vilayet merkezine doğru" ilerlediklerini belirtmektedir.⁶³ İşte böyle bir ortamda vilayette yaşayan diğer Müslümanlar Van'a gelip kurtulmayı düşünmekteydi. Ancak bu imkânsızdı. Çünkü Van, alevler içinde idi. Bunun üzerine halk civar köylere sığınmak zorunda kalmıştı.⁶⁴ Bu sırada Ermeniler ise Müslüman halkın sığındığı köylere gelerek büyük katliam yaptı.⁶⁵

Van Valisi Cevdet Bey, yaşanan bu gelişmeleri önceden tahmin etmişti.⁶⁶ Bu nedenle şehir düşmeden önce bir tahliye planı yaptı ve bu konuda da başarılı olacaktı. Binlerle ifade edilecek bir nüfus Bitlis'e doğru yola çıktı. Neredeyse şehir

⁵⁵ BOA. DH. ŞFR. D. No: 472. G. No: 64.; BOA. DH. ŞFR. D. No: 468. G. No: 185.

⁵⁶ F. Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, s.91.

⁵⁷ Felix Guze, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler**, (Çev: Hakkı Akoğuz), (Yay. Haz: Alev Keskin), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2007, s.57.

⁵⁸ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1990, s.286.

⁵⁹ A. Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.288.

⁶⁰ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s.9.

⁶¹ M. M. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I**, s.10.

⁶² BOA. DH. ŞFR. D. No: 538, G. No: 25.

⁶³ Rafael de Nogales, **Osmanlı Ordusunda Dört Yıl**, (Çev: Vedii İlmen), İstanbul, 2008, s.67.

⁶⁴ **Albayrak**, 8 Ağustos, 1919.

⁶⁵ **Albayrak**, 21 Ağustos, 1919.

⁶⁶ E. Akçora, "Bitlis'te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kuruluşu", s.107.

merkezindeki yerleşik halkın yarıya yakını bölgeyi terk etti.⁶⁷ Ermeni katliamlarından kaçamayanlar da vardı. Bunlar arasında Van'ın Çatak kazasında katliama maruz kalacak olanlar da vardı. Osmanlı Hükümeti yaşanan faciadan İtilaf Devletlerini de bilgilendirecekti.⁶⁸

Yapılan katliamlar için Ermenilerin sloganı şu idi: “*kurtulmak istiyorsan, önce komşunu öldür*”.⁶⁹ Ermenilerin bu eylemleri uzun sürmedi. Çünkü Ruslar gelişmelerden rahatsız oldu. Ermeni çetelerinin dağıtılması Ruslar tarafından gündeme alındı.⁷⁰ 1 Temmuz 1915'te ilk Van'da Rus yetkililerce bir askeri mahkeme kuruldu ve terör olaylarına karışanların yargılanmasına başlandı.⁷¹ Ermeni milis güçlerini destekleyen ve onları Rus ordusu ile birlikte operasyonlara katan iradenin, diğer taraftan sivil müslümanların öldürülmesi olaylarına karışanları yargılamak istemesi bir paradokstu. Anlaşılacağı üzere iş kontrolden çıkmış olsa gerek ki, yaşananlar tahammül sınırlarını zorlamaktaydı.

Ruslar, 29 Eylül 1915'te kesin olarak şehrin kontrolünü ele geçirdi. İşgal sonrasında Ruslar, Ermeni soykırımı karşısında bazı tedbirleri almaya çalıştıysa da bunun bir etkisi olmadı. Van'ın kaza ve köylerinde Ermeni vahşeti devam etti. Diğer taraftan kazalarda az sayıda olan Osmanlı müfrezeleri bu olayları engellemekte yetersiz idi.⁷² Yaşanılan katliamların şahitleri arasında yer alan ve o dönemde Amerikan misyoner gruplarınca bölgeye davet edilen ünlü yazar Tolstoy'un kızı Kontes Alexandra Tolstoy, Müslüman kadınların ırzlarına geçilmesine tepki gösterdi. Rus kamuoyunda bu durum karşılık bulmakta gecikmedi.⁷³

Bölgeyi ve Van şehir merkezini işgal eden Ruslar Ermenilere destek vererek, Aram ve Vardan isimli iki Ermeni'nin öncülüğün de geçici bir hükümet kurdurdu.⁷⁴ Bölgeyi on dört idari bölüme ayırdılar. Hukuki olaylar Ermenilerin istediği şekilde görülmeye başlandı. Ayrıca her köy ve kasabaya Ermeni memurlar gönderildi.⁷⁵

⁶⁷ Dilek Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, s.68.

⁶⁸ **Osmanlı Arşiv Belgelerinde Ermeni İsyanları (1909-1916)**, IV, (Yay. Haz.: Recep Karacakaya), Osmanlı Arşiv Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s.169.

⁶⁹ **Türk İstiklal Savaşı, Doğu Cephesi (1919-1921)**, III, Genelkurmay Yay. Ankara, 1995, s.9.

⁷⁰ **Zafer**, 15 Mart 1957.

⁷¹ M. Çevik, **Milli Mücadelede Van ve Civarı**, s.133.

⁷² D. Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, s.100.

⁷³ Serdar Dinçer, **Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler**, İstanbul, 2011, s.394.

⁷⁴ N. Göyünç, **Cumhuriyet Türkiye'si ve Doğu Anadolu...**, s.14.

⁷⁵ E. Akçora, **Van ve Çevresinde...**, s.143.

Van'da kalan Türklere karşı intikam hisleri ile dolu olan Ermeniler istedikleri gibi hareket edebiliyorlardı. Katliamlarını açıktan yapmak yerine farklı yöntemlerle devam ettiriyorlardı. Esnaftan Halil Ağa, halka iki ay boyunca günlük kişi başı bir somun verildiğini ifade ediyordu. Bu ekmekleri yiyenler zehirlenerek ölüyordu. Bunun sonucunda bin beş yüzden fazla kişi ölmüştü.⁷⁶

Rusların Van'da uyguladığı plan burayı sömürgeleştirmek, koloni haline getirerek askeri bir üs kurmaktır. Bu doğrultuda Rus General Yudenitç, Van'a Don ve Kuban'dan Kazak aileleri getirterek yerleştirmeyi planlamaktaydı.⁷⁷ Bu amaçla Ermenilerin Müslüman evlerine yerleşmesine izin verilmedi. Ruslara göre, Kazaklar önce işçi gibi atları ve hayvanları ile getirilecek sonra da silahlandırılarak Van'a yerleşmeleri gerçekleştirilecekti.⁷⁸

IV - Rus İdaresinin Mülteci Politikası

Bölgede Rusların yaptığı bir uygulama da işgal ettikleri yerlerde “*Mülteciler İdaresi*” kurmaktır. Böylece Van gibi vilayetlerde bulunan Ermeni ve diğer mültecilerin sorunları ile ilgilenmek amaçlanmaktaydı. Ağustos 1916'da Tiflis'te bulunan Rus Mülteciler İdaresi Baş Sorumlusuna gönderilen bir yazı bunun bir göstergesiydi. Buna göre; “*Van'dan Doğu Bayezit'a on beş bin mültecinin geldiği, bunların erzakının olmadığı ve bu mültecilerin nereye gönderileceği*” konusunda bilgi istenmekteydi.⁷⁹

Yine başka bir yazı ise General Fialkovsky tarafından Karaorgan'dan “*Kafkasya Cephesi Mülteciler İdaresi*” Baş sorumlusu General V. Mayor Tamamşev'e gönderilmekteydi: “*Ekim 1916'da Horasan'da 2.392'si çalışmayan, 4.736 Ermeni yetişkin olduğu, 5 yaş altında 910 çocuğun bulunduğu*” belirtilmekteydi. Ermeniler dışında ise “*yirmi yedisi çalışmayan, beş çocuk, otuz Türk ile yirmi yedisi çalışmayan, yirmi dokuz çocuk, yüz altı Rum'un bulunduğu*” vurgulanmaktaydı.⁸⁰ Çalışmayan yetişkinler için günlük 6 ruble, çocuklar içinse yarısı kadar bir miktarın gönderilmesi istenmekteydi.⁸¹

⁷⁶ M. Çevik, Milli Mücadelede Van ve Civarı, s.132.

⁷⁷ F. Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda...**, s.97.

⁷⁸ M. Çevik, **Milli Mücadelede Van ve Civarı**, s.134.

⁷⁹ Natalia Chernichenkina, **Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)**, (Çev: İ. Ethem Atnur, Hüsrev Akın), Erzincan, 2017, s.229.

⁸⁰ BOA. DH. ŞFR. D. No: 538, G. No: 24.

⁸¹ N. Chernichenkina, **Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)**, s.244.

Bu sırada faaliyette olan “*Ermeni Yardımseverler Cemiyeti*” tarafından 30 Aralık 1916’da Rusların kendilerine Van, Muş, Hınıs, Malazgirt’ten Trans Kafkasya’ya giden mültecilere yardım etmeleri için bir telgraf gönderdiklerinden bahsedilmekteydi. Ayrıca bu cemiyetin Armutlu, Todak, Başköy, Kağızman, Değirmendere’ye aş evleri açtığı bildirilmekteydi. Iğdır ve Bayezıt bölgelerinde on beş bin, Kağızman’da ise on üç bin mültecinin bulunduğu vurgulanarak, %70’inin aç ve bitkin olduğu da telgrafta yer alan bir diğer bilgiydi.⁸²

V- Rusların Bölgeden Çekiliş Süreci ve Türk Ordusunun İleri Harekâtı

1- Erzincan Mütarekesi (18 Aralık 1917) ve Brest-Litovsk Barış Antlaşması (3 Mart 1918)

Osmanlı Ordusu kış şartları, olumsuz yol durumu ve arazi yapısı bakımından insan ve iâşe takviyesindeki olumsuzluklardan dolayı zor durumdaydı. Rus Ordusu ise yeterince cephane ve iâşeye sahipti. Buna rağmen çok sayıda kayıp vermektedir.⁸³ Rusya’da bulunan iç muhalefet bunu bir başarısızlık olarak gösterdi. Böylece Rusya’daki Bolşevikler toplumun aydın sayılan kesimi üzerinde “*ihtilalci bir ruh*” oluşturmaya çalıştı.⁸⁴ Bu durum Rus halkı üzerinde de etkili oldu. İhtilal Mart 1917’den itibaren Rusya’da etkisini gösterdi. Bolşeviklerin çabaları, Lenin’in Rusya’ya gelmesiyle birlikte arttı. Bolşevikler Lenin’in önderliğinde ayaklandı ve 7 Kasım 1917’de mevcut Rus yönetimi devrildi.⁸⁵

İhtilal başarılı oldu. Bu durum Doğu Cephesi’nde Rus ordusunu olumsuz bir şekilde etkiledi. Rus birliklerinde karışıklık ve düzensizlik görüldü. Rusya’da yönetimde etkili olmaya başlayan Bolşevikler, barış yönünde propaganda yapmaya başladı. Savaştan bıkmış olan askerler buna olumlu bir tepki verdi. Rus askerlerinde savaşı bırakma ve evlerine dönme isteği arttı. Onlar artık siperlere “*Boğazları istemiyoruz*” sloganını yazıyorlardı.⁸⁶

Bolşeviklerin karşısında olan muhalefetin susturulması, doğuda ki Rus birliklerinin kullanılması ile mümkündü. Çünkü bu, hem Türk-Rus savaşına son

⁸² Selami Şekerkıran, **Türk Sovyet Sınırı (1919-1946)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Doktor Tezi, Danışman: Prof. Dr. Oğuz AYTEPE), Ankara 2008, s. 35.

⁸³ Sıtkı Aydın, **Bitlis Tarihi**, İstanbul 1967, s.42.

⁸⁴ S. Akgül, “*Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Doğu Anadolu’daki Faaliyetleri*”, s.245.

⁸⁵ D. Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, s.102.

⁸⁶ S. Şekerkıran, **Türk Sovyet Sınırı (1919-1946)**, s.38.

verecek hem de Ruslara gerekli birlikleri kullanabilme fırsatını sağlayacaktı.⁸⁷ Bolşevikler barışçı bir tutum sergilediler. Bu durum Osmanlı Devleti için bir fırsattı. Rusya'daki yeni hükümet, Mütareke görüşmeleri için Erzincan'da bir araya geldi ve 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Ruslar Erzincan Mütarekesiyle Ermenileri yalnız bırakacaktı. Erzincan Mütarekesi de Mondros Mütarekesi ile benzerdi. Bu Mütareke ile birlikte bölgede Türk-Ermeni ilişkileri “ölüm-kalım mücadelesinin başlangıcı” olarak yeni bir safhaya geçmekteydi. Yalnız kalan Ermeniler terör faaliyetlerine hız verecekti.⁸⁸

Erzincan Mütarekesi dış basında da kendisine yer buldu. “The Times” gazetesinde İngilizlerin bu mütarekeden memnun olmadığı vurgulanmaktaydı. Gazete haberini aynen aktaran “Sabah” gazetesinde, “Rusların görünüşte bir ittifak üyesi olmaya devam ettiğini; ancak bunun bir öneminin olmayacağını ve hükümetin değişmesinin bu durumu değiştirmeyeceğini” belirtilmekteydi. Haberin devamında: “asker üzerinde, yapılan mütareke ile harbin bittiği düşüncesi oluşacak ve bu nedenle askerler yeniden savaşa başlasa bile cephede bir gün kalmayacak ve geri döneceklerdi” ifadelerine yer verilmekteydi.⁸⁹

Erzincan Mütarekesi ile Rus ve Türk ordusu yeni yığınaklar yapmayacak ve barış ile ilgili görüşmeler Almanların bulunduğu karargâhın olduğu yerde Brest-Litovsk da; gerçekleştirilecekti.⁹⁰ Rusya'daki yeni yönetim 3 Mart 1918 de; Almanya, Bulgaristan, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı devletleri ile Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzaladı. Antlaşmada şu kişilerin imzası bulunmaktaydı: Osmanlı Devleti adına; Zeki ve İbrahim Hakkı Paşa, Almanya adına; Büyükelçi von Rosenberg, Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann, Kaptan Horn, General Hoffmann, Avusturya Macaristan adına; Büyükelçi von Merey, Dışişleri Bakanı Kont Czernin, General Csicserics von Bacsony, Bulgaristan adına; Binbaşı Peter Gançev, Andrea Toşev, Thedor Anastasov ve Sovyet Rusya adına; Lew Mikhailoviç Karahan, Georgy Vassilieviç Çiçerin, Grigory İakovleviç Sokolnikov, Grigory Ivanoviç Petroskij.⁹¹

⁸⁷ Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul, 1998, s.177.

⁸⁸ Nurcan Yavuz, “Erzincan Mütarekesinin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XVII/28, (Ocak-1995), s.232.

⁸⁹ **Sabah**, 21 Aralık 1917.

⁹⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, III, Kısım IV, Ankara, 1991, s.95.

⁹¹ Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)**, Ülke Kitap Yayınları, İstanbul 1998, s.125.

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile üç hedef Osmanlı adına sevindirici oldu. Bunlar: Elviye-i Selase'nin⁹² Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi, Rusya'nın Doğu vilayetlerini boşaltması, Rusya ile ilişkilerin yeniden başlatılmasıdır.⁹³ Bu Mütareke ile Türk-Rus mücadelesinin askeri safhası sonlandı.⁹⁴ Bu anlaşma ile Bolşevik yönetimindeki Ruslar, Doğu Cephesinden ayrılacak ve bir önceki Çarlık Rusya'sının imzaladığı anlaşmaları yok sayacaktı. Böylelikle Türklerin, Ermenilerle mücadelesi de kolaylaşacaktı.⁹⁵ Bunun sebebi ise Ermeniler Elviye-i Selase'de katliamlar yaparken⁹⁶ Ruslardan cesaret alıyorlardı. Ruslardan destek alan Ermenilerin Elviye-i Selase halkına yaptıkları katliamlara sessiz kalamayan İtilaf Devletleri, General S. G. Harbord başkanlığında Amerikan Tetik Heyeti'ni Türkiye'ye gönderdiler.⁹⁷ İmzalanan Brest-Litovsk antlaşması ile Türkler, Rus yardımı olmadan Ermeniler ile mücadele etme şansı buldu.

2- Van'ın Kurtuluş Sürecinde Erzincan ve Erzurum Yönünde Yapılan Askeri Harekât

Bolşevikler Çarlık yönetiminden farklı görünse de Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk Antlaşması'na rağmen bölgedeki ağırlıklarını kaybetmek niyetinde değildi. Bunu bir şekilde sürdürmenin alt yapısını hazırlamaya çalışıyorlardı. Onlara göre yaşanan iç karışıklık geçici idi. Ortamın yatışmasıyla birlikte yeniden bölgeyi kendi idarelerine almak için Ermenileri kullanmayı planlıyorlardı. Şimdilik işleri Ermeniler üzerinden yürüteceklerdi.⁹⁸ Ermeniler ise “*Büyük Ermenistan İdeali*” için her türlü katliamı ve işgali kendilerince haklı görüyordu. Gürcülerden gelebilecek yardımlar ise bu hayali gerçekleştirmeye yardımcı olabilirdi. Doğu Anadolu'da artan Ermeni katliamları ve Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra herhangi bir gelişmenin olmayışı, Müslüman halkın kurtarılmasını zorunlu hale getirdi. III. Ordu Komutanı

⁹² "Elviye-i Selâse Osmanlı döneminde: Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından oluşan bölgeye verilen isimdir". (Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul 1979, s. 2.)

⁹³ Selçuk Ural, “Doğu Harekâtı'nın Türk Basınında Yankıları”, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, X/ 44, (Erzurum-2010), s.20.

⁹⁴ C. Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, s.3.

⁹⁵ Mustafa Sarı, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s.15.

⁹⁶ “Kars, Sarıkamış, Iğdır taraflarında ve Revan, Aras muntkasında İslamlara karşı yapılan mezalim son dereceyi bulmuştur”. (Sinever Esin Dayı, “Elviye-i Selase/Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum)'da Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, XI/23, (Erzurum-2004), s.252.

⁹⁷ S. E. Dayı, “Elviye-i Selase/Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum)'da Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim”, s.252.

⁹⁸ S. Şekerirvan, **Türk Sovyet Sınırı (1919-1946)**, s.44.

Vehip Paşa mütareke hattının geçilmesi emrini verdi. Bu sırada hazırlıklarını tamamlayan I. ve II. Kafkas Kolorduları 12 Şubat 1918’de ileri harekâta başladı⁹⁹. Aynı gün akşam saatlerinde Erzincan’a altı km kadar yaklaşan Türk kuvvetleri karşısında şehri elinde tutan Ermeni birliklerinin komutanı Albay Morel çekilme emri verdi. Bu emir Erzurum’a kadar uygulanacaktı. Planlanan on günlük çekilme harekâtı sırasında Ermeni birlik ve mültecilerin yarısı kış şartları dolayısıyla öldü.¹⁰⁰

Türk birlikleri öncelikle Temmuz 1916’da işgale uğrayan Erzincan’ı, 13 Şubat 1918’de kurtardı. Kazım Karabekir şehre girdiğinde şehirdeki bütün kuyuların katledilmiş insan cesetleriyle dolu olduğunu gördü. Bu görüntü için, “*Erzincan kurtarıldığında Yirmi bin Türkü bağrında barındıran Erzincan’da bir avuç insan kalmıştı. Bütün kuyular şehit edilmiş insan cesetleriyle doluydu*” ifadesini kullanacaktı.¹⁰¹

Erzincan’dan sonra sıra Erzurum’a geldi. 11 Mart 1918 sabahı Erzurum istikametinde taarruza geçen Türk birlikleri aynı gün öğleden sonra saat 13.00’te Gez Köyüne girdi. Ilıca’dan Ermenileri çıkardı. Aynı gün akşam saatlerinde Andranik Ozanyan savaş konseyini topladı. Şehrin terk edilmesi konusunun tartışılmasını istedi. Kazım Karabekir ise 12 Mart 1918 sabahı Erzurum’u ele geçirmeyi planlıyordu. Bu doğrultuda sabah saat 6.00’da taarruza geçen Türk birlikleri şehre girmeyi başardı. Böylece Erzurum iki yıllık işgalden kurtarılmış oldu.¹⁰²

3- Van’ın İşgalden Kurtarılması (2 Nisan 1918)

Doğu Anadolu’ya adeta bir giriş kapısı niteliği kazandıran Erzurum ve Erzincan’dan sonra sıra Van’a gelmişti. Bu şehir 1915’te işgale uğramıştı. Ruslar, Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk Barış Antlaşması öncesi, diğer işgal bölgelerinde olduğu gibi, Van’da da idareyi Ermenilere bırakmıştı. Van’daki silahlı Ermeni mevcudu on beş bin idi. Van şehir merkezinde ise iki alaydan müteşekkil bir kuvvet bulunuyordu.¹⁰³

Van’ı kurtarabilmek için IV. Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa’ya Van’a yönelik ileri harekette bulunması emri verildi. Ancak Ali İhsan Paşa’nın Erzurum’un

⁹⁹ Sebahattin Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, Ankara, 1991, s.11.

¹⁰⁰ Hüseyin Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Günay Çağlar), Erzurum, 1997, s.47.

¹⁰¹ Kazım Karabekir, **I. Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?**, **Erzincan ve Erzurum’un Kurtuluşu**, III, İstanbul, 1995, s.99.; Erzincan Belediye Başkanlığı yıllar sonra Kazım Karabekir’e “*fahri hemşehrilik*” beratı vermiştir. (H. Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan**, s.51.)

¹⁰² H. Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan**, s.49.

¹⁰³ M. Çevik, **Milli Mücadelede Van ve Civarı**, s.139.

kurtarılmasında yeterli desteği verememesi ve bu sorunun bir benzerinin Van'ın alınması sırasında da yaşanması görevin başarısız olmasına neden oldu. Kış şartları ve iâşe sevkinin mümkün olmaması nedenleri de etkiliydi¹⁰⁴.

Van'daki Ermeni katliamlarını engellemek isteyen III. Ordu birlikleri 23 Mart 1918'de Malazgirt'i ele geçirdi. V. Piyade Tümeni Adilcevaz ve Erciş'e girdi. Bölgede bulunan Saray, Başkale ve Muradiye'nin asayışı sağlandı. Gevaş bölgesinde şiddetli çatışmalar oldu. 2 Nisan 1918'de Van'a Türk birlikleri girdi.¹⁰⁵

Van'ın işgali 5-18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi'ne¹⁰⁶ kadar sürdü. Bu dönemde Van ve Bitlis olmak üzere Van Gölü Havzası'ndaki birçok şehir harap oldu. Van Kalesi'nin güneyinde yer alan Eski Van şehri tamamen yıkılmış, 8 Nisan 1918'de Türk Ordusu şehre girdiğinde harabelerle karşılaşmıştı. Bu sırada Van'dan göç eden halk geri döndüğünde yaşam alanlarını kullanılamaz bir halde bulmuştu.¹⁰⁷

B- VAN'IN TÜRK ORDUSU TARAFINDAN KURTARILMASI SONRASI GENEL DURUM

I- Nüfus

Savaş sırasında Van'ı terk etmek zorunda kalan yerel halk, Nisan 1918'de Van'a geldiğinde harap olmuş bir şehirle karşılaştı. Bu durum yaşanan yıkımın bir göstergesiydi. Yüz otuz bin mülteci başka şehirlere göç etmek zorunda kalmıştı. Müslüman nüfusunun yarısından fazlası ise ya ölmüş ya da gittikleri yerlerden geri dönememişti. Van merkez nüfusu ise yetmiş binlerden on beş binlere düşmüştü.¹⁰⁸

Bu durumu daha iyi anlayabilmek için şu rakamlar dikkate değerdir: 1914'te Van Vilayeti'nin Hakkâri Sancağı ile birlikte Müslüman nüfusu toplamda 179.328 kişi idi. Ermeni nüfus ise 79.532 idi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Müslüman köy sayısı, 1.232, Ermeni köy sayısı 115 ve hem Müslüman hem de Ermenilerin bulunduğu köy sayısı ise 408 idi.¹⁰⁹ Yani toplamda Van'da 1.755 köy vardı.1919'da

¹⁰⁴ Ali İhsan Sabis, **İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri, II**, İstanbul, 1993, s.196.

¹⁰⁵ M. Çevik, **Milli Mücadelede Van ve Cıvırı**, s.140.

¹⁰⁶ Serpil Sürmeli, "*Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*," **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, I/I, (Ankara-2001), s.29.

¹⁰⁷ BOA. DH. ŞFR. D. No: 580. G. No: 129.; BOA. DH. ŞFR. D. No: 586. G. No: 23.

¹⁰⁸ Mustafa Sarı, **Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Haluk Selvi), Sakarya, 2004, s.126.

¹⁰⁹ **Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri**, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayını, Ankara 1993, s.87.

ise Van Vilayeti'ndeki 308 bin kişilik bir Müslüman nüfustan bahsediliyordu. Bu nüfustan 108.000 kişinin öldüğü, 100.000 kişinin ise diğer vilayetlere göç ettiği bilinmekteydi. Buna göre Van nüfusunun üçte biri mülteci durumuna düşmüştü.¹¹⁰ Bunların çoğunun Van'a dönmediği bir gerçektir.¹¹¹

Birinci Dünya Savaşı Van'ı bir harabeye dönüştürmüştü. Bu nedenle şehir yeniden başka bir yere kurulmak zorunda kalınmıştı. Ermeni nüfusun bir kısmı korkup katliama uğrayacaklarını düşünerek İran'a doğru kaçmıştı. Ancak bin dört yüz Ermeni Van'da kalmıştı. Müslüman mahallelerdeki evler yerle bir olmuştu. Ermeni yerleşim yerlerindeki evlerde ise tahrip ve yıkımdan hiç eser yoktu. Bu da Ermenilerin yerlerinde kalmasında etkili olmuştu. Bu durum Van'a gelen bir Amerikalı Yüzbaşı'nın da dikkatini çekmişti. Amerikalı Yüzbaşı, Ermeni köylerini harap bir vaziyette bekliyordu, ancak durum hiç de öyle değildi.¹¹²

Doğu Anadolu'da Van'ı düşman işgalinden kurtaran Kazım Karabekir, şehrin çocukluk döneminde bildiği eski haliyle şimdikini kıyasladığında şu sonuçlara varmaktaydı: *“Van harabeye dönmüş, şehir tamamen yangın yeri. 1888-89 senesinde babam Van Jandarma Komutanı iken ilkokula gidiyordum. Van, bağları, bahçeleri, suları, gölü velhasıl tabiatın en güzel varlıklarıyla cennet gibi bir yerdi. Her şey ucuz ve rahat idi”*.¹¹³

II- Vali Haydar Bey'in Şehrin Genel Durumuna Dair Yaptığı Değerlendirme (21 Nisan 1918)

Van kurtarılmış olsa bile birçok sorunu vardı. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Asayişin sağlanması, askeri harekâta yardım etmek, idari durumu yeniden yapılandırmak ve düzeltmek, ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması, İngilizlerin bölgedeki Nasturi ve Kürtleri ayaklandırmasına engel olmak. Bu önemli görevler, Van'a yeni atanan Haydar Bey'i bekliyordu.¹¹⁴ 21 Nisan 1918'de Haydar Bey, hem Van'ın durumu hem de alınması gereken tedbirler hakkında şu telgrafi Dâhiliye Nezaretine gönderdi:¹¹⁵ *“1- Vilayetin genel İslam köyleri ve merkez vilayetin*

¹¹⁰ D. Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, s.41,43.

¹¹¹ Safiye Kıranlar, **Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)**, Ankara, 2013, s.142.

¹¹² D. Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, s.110.

¹¹³ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, II, İstanbul, 1995, s.797.

¹¹⁴ M. Sarı, **Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey**, s.127.

¹¹⁵ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12057.

Müslüman haneleri tamamen yakılmış ve tahrip edilmiştir. Bir kısım Ermeni köyleri ile merkez vilayet Ermeni haneleri kısmen mamurdur. Başkale’de Ermenilerin terk edip Tayyari ve Nasturilerin işgal ettikleri altı köyden başka yer kalmamıştır.

2- Merkez vilayetine bağlı Erçek ve Havasor nahiyeleriyle kasaba ve civar köyleri tamamen eklidir. Bu ekili araziler iyi korunur ve idare edilirse hem askere hem de ahaliye yeter. Vilayetçe idaresine çalışılacaktır ama askerin yardımına ihtiyaç vardır.

3- Ekili köy ve tarlaların bir kısmı Ermenilere aittir. Bunların ürünlerinin tamamıyla devlete alınması ve bir kısmının gelecek mültecilerle sayıları oranında dağıtılması, Müslümanlara ait ekili köy ve tarlaların mahsulâtının ise sahiplerine verilmesini uygun görüyorum. Sonra uygun görülürse kira bedeli olmak üzere Mekes ve Şitak aşiretleri ve ahalisinden müracaat edenler Gevaş’ın ekili arazilerinden ziraat için izin talep ediyorum. Maliyenin müzayede usulü burada tatbik edilmesi imkânsız olduğundan bunlardan aşar üzerinden kira bedeli alınmasını uygun görüyorum.

4- Ermeniler köylere birçok eşya ve erzak terk etmişlerdir. Bunların bir kısmı asker ve aşiretler tarafından toplattırılmıştır. Bir taraftan da toplattırılıyor. Hükümetin erzakın toplanmasına karışması orduca kabul edilmeyeceğini hissettiğim için bir teşebbüste bulunmadım. Müfrezeye mümkün olan yardımı yapacağım.

5- Malların büyük bir kısmı yağma edilmiş. Koltuk, sandalye, masa ve saire müfrezeye tarafından ambarlara konulmuş, bir taraftan toplattırılmakla bulunmuştur.

6- Mülteciler gelmeye başladılar. Bunların iaşelerine ait isteklerimin süratle yerine getirilmesini istirham ediyorum”.

Van Valisi Haydar Bey bir yıldan fazla görevde kaldı. Yukarda ifade edilen görevleri yerine getirmeye çalıştı. Bunların bir kısmında başarılı oldu bir kısmında ise şartlardan dolayı hedefine ulaşamadı.¹¹⁶

III- Van'da Barınma Sorunu (1918)

XVII. Yüzyılın sonlarında Van’daki imar durumu şöyle idi: 62 mahallede; 32 cami ve mescit, 10 medrese, 15 kilise ve manastır, 4.417 hane, 1.632 dükkân, 1 depo, 4 han, 30 fırın, 5 gazino, 3 lokanta, 2 debbağhane, 3 boyahane, 1 eczane, 10 tekke ve zaviye, 1 kütüphane vardı.

¹¹⁶ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12057.

Sur dışında ise Hükümet konağı ve üç kışla bulunuyordu. Ancak 1890'dan itibaren çıkan ve 1914 yılına kadar devam eden isyanlarda bu binaların bir kısmı tahrip oldu.¹¹⁷ Rus işgali ile evlerin çoğu Ermenilerce yok edildi. Ancak bu yok ediliş Birinci Dünya Savaşı'nın getireceği yıkımın yanında hiçbir şey idi.¹¹⁸ Van'ın Hafiziye Mahallesi sakinlerinden Celal Şener işgal sonrası şehre dönüşünde bulduğu Van'ı şöyle anlatmaktaydı:

“Van şehir merkezi yakılıp yıkılmıştı. Özellikle Türk mahallelerinde bir tek ev bile ayakta değildi. Bu da yetmezmiş gibi bağ ve bahçeler de yerle bir edilmişti. Türk mahallerinde hiçbir canlılık kalmamıştı. O güzelim çarşıların yerlerinde yeller esiyordu.

*Buna mukabil Ermenilerin Mahallesi çok fazla yıkıma uğramamıştı. Onun için yeni gelenler Ermeni mahallelerine yerleşiyorlardı. Nüfus kayıtlarımız bile yanıp kül olmuştu”.*¹¹⁹

Vanlı Mehmet Reşit de Celal Şener gibi şehirde Türklerin oturduğu mahallelerin tamamen tahrip edildiğini doğruluyordu. Mehmet Reşid, kendi evlerinin yıkılmasından dolayı Ermenilerin terk ettikleri evlere yerleştiklerini vurguluyordu.¹²⁰

1918'de “Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti” adına araştırma yapan Yüzbaşı Emory Niles ile Arthur Sutherland'ın bir raporunda, Van şehir merkezinde 3.400, Müslümanlardan geriye ise sadece 3 ev kalmıştı. 3.100 Ermeni evinden 1.170 sağlam halde olduğu ifade edilmekteydi. Van'daki 1.324 Müslüman köyünden ise 350 köy onarılmış idi. Müslümanlarla Ermenilerin birlikte yaşadığı 299 köyün¹²¹ doksan dokuzu tahrip olmuştu.¹²²

Van Valisi Haydar Bey göreve başladıktan sonra şehrin bayındır hale getirilmesi için çalışmalara başladı. Ermenilere ait hanelerin müslüman hanelere göre iyi olduğunu gözlemledi. Devletin doğuda harabe haline gelmiş şehirler için verdiği

¹¹⁷ İsmet Ergün, **Türkiye'nin Ekonomik Kalkınmasında Ulaştırma Sektörü**, Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara 1985, s.69.

¹¹⁸ D. Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, s.104.

¹¹⁹ D. Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, s.105.

¹²⁰ M. Çevik, “1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri...”, s.52-53.

¹²¹ Savaştan çıkmış bir bölge olduğu için rakamlar kaynaklarda farklılık göstermektedir. 1993 yılında Ankara da yayımlanan Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayını'nda Türk ve Ermenilerin yaşadığı köy adedi 408 olarak belirtilirken, bu paragrafın sonunda belirtilen dipnottaki bilgiye göre ise 299 dur.

¹²² Tuncay Öğün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)**, Ankara, 2004, s.94.

5.000.000 liralık tahsisattan yararlanarak, şehrin yeniden imarının yapılabilceğini öngördü. Uygun yerleşim alanı kalenin etekleri yerine ovadaki düzlük araziydi.¹²³

17 Haziran 1918’de çıkarılan bir nizamname ile Van ve diğer kurtarılan vilayetlerin imar ve iskânı için ayrılan 5.000.000 lira bu iş için kullanılacaktı. Buna göre muhtaç olanlar için verilecek kredi miktarı, toplam harcamaların %40 geçmeyecekti. İnşa bedelleri ev başına 300 liradan fazla olmayacaktı.¹²⁴

IV- Mülki Yapılanma (1915-1918)

Van’ın Osmanlı Devleti tarafından 1548’de fethinden sonra şehir beylerbeyliği haline getirildi. Van Beylerbeyliğine Anadolu Defterdarı İskender Paşa tayin edildi. Van’da, idari yapılanma üç farklı esas üzerine bina edildi. Bunlar; “*Klasik, Ekrad, Hükmel*” olarak adlandırılmaktadır.¹²⁵ Osmanlının böyle bir yol izlemesinin sebebi, bölgenin kendi özelliklerinden kaynaklanmaktaydı.

XVII. yüzyılda yazılmış olan Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde; Adilcevaz, Bitlis, Muş, Kesan, Karkar, Erciş, Bargiri, Kotur, Şırvi, Ağakis, Ispayrıd ve Van şehir merkezi olmak üzere, on iki sancaklı bir idari yapıdan bahsedilmekteydi. XIX. yüzyılın sonunda bu kazaların bir kısmı kazaya dönüştürülürken bir kısmı da kaldırıldı.¹²⁶

XX. yüzyılda Van şehir merkezi ve Hakkâri olmak üzere on beş kazalı bir idari yapıya dönüştürüldü. Birinci Dünya Savaşı yıllarından 1920’ye kadar Van’da Vali olarak görev yapan devlet adamları şunlardı: Cevdet Bey (1914-1915) İşgal Dönemi (1915-1918), Haydar Bey (1918-1919), Mithat Bey (1919-1920).¹²⁷

Van vilayetinde yukarıda ifade edilen idari taksimat, 20 Mayıs 1915’de Rus işgali nedeniyle bozuldu. Rusya’da Birinci Dünya Savaşı sırasında rejim değişikliği oldu. Bunun cepheye yansması Rus askerlerinin geri çekilmesi idi. Bu sebeple Osmanlı Devleti işgalden kurtarılan vilayetlerde idari yapının yeniden kurulmasını öncelikli işler arasına aldı. 18 Aralık 1917’de imzalanan Erzincan Mütarekesi sonrası harekete geçildi. Tarımsal üretimin bölgede başlaması hayati öneme sahipti. Ocak 1918’de Ticaret ve Ziraat Nezaretince, Aydın Vilâyeti Ziraat Müdürü, Akhisar Ziraat

¹²³ M. Sarı, **Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey**, s.133.

¹²⁴ T. Ögün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi**, s.112-113.

¹²⁵ Emel Demir Görür, **Vilayat- Sitte Islahatı (1878-1899)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mustafa Turan), Ankara 2018, s.274.

¹²⁶ E.D.Görür, **Vilayat- Sitte Islahatı (1878-1899)**, s.275.

¹²⁷ Haluk Selvi, “*Milli Mücadelede Van’da Valiler Sorunu*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, II/136, (Ocak-2002), s.8.

Mektebi Müdürü ve Ziraat Müfettişleri, işgalden kurtarılmış vilayetlerde inceleme yapmak üzere görevlendirildiler. Yapılan çalışmalardan verimli bir sonuç alınamadı. Sonuçta mülki idare askeri makamlara bırakıldı. Bölgedeki yetkili Ordu Kumandanlığı'nın da görüşü bu yöneydi. Meclis-i Vükelâ, 12 Ocak 1918 de işgalden kurtarılmış vilayetlerin yönetimini askeri makamlara devretti. Fakat süreç sancılı geçti. Sivil memur bulmak, bulunsa da görev yerine göndermek işin olağan akışında pek mümkün görünmüyordu.¹²⁸

Van'ın 2 Nisan 1918 de kurtarılmasından sonra, şehrin mali yapısını kurmak, memur maaşlarının ve masraflarının karşılanmasını sağlamak için mali düzen kuruluncaya kadar giderlerin ordu maliyesinden karşılanmasını sağlamak hususunda Meclisi Vükela karar aldı. Devlet düzeninin bir an önce kurulabilmesi için memur atamalarına hız verildi. Memurların bölgeye ulaşmasında yaşanacak sıkıntılara çözümler üretilmeye çalışıldı.¹²⁹

Van'a Osmanlı Ordusu girmeden önce 17 Mart 1918'de Haydar Bey'in Van'a Vali olarak atandığından yukarıda bahsedilmişti. Kendisi halkın iâşesini karşılamak amacıyla zaman kaybedilmeden memurların göreve başlamaları için çaba sarf etti. Sağlık problemlerinin çözülmesi için de Sıhhiye Nezareti'nden Van'a bir heyetin atanmasını sağladı. Heyette doktor ve on beş kadar Sıhhiye memuru bulunmaktaydı. Bu defada memur maaşları sorun oldu. Sıhhiye Heyeti ve on beş sıhhiye memurunun atanmasını sağladı. Fakat Memurların maaşlarının ödenmesinde sorun oldu. Bunun üstesinden gelebilmek için Hükümetten 100.000 kuruşluk tahsisat talebinde bulunuldu.¹³⁰

3 Haziran 1918 tarihli bir kararname ile Van'ın da dahil olduğu kurtarılan vilayetlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere 5.000.000 liralık bir ödenek tahsis edildi. Bu paranın kullanım alanı şöyle idi: “*Vilayat-ı Müstahlasa'da imar, iskân, resmî binaların inşası, tohumluk, çift hayvanı, tarım araç-gereçleri ve uzun vadeli krediler temini, tekâlif-i harbiye ve vesait-i nakliye mazbataları karşılıklarının ödenmesi*”. 19 Ağustos 1918'de tahsis edilen bu paranın bir program dâhilinde dağıtım ve yönetimini sağlanacaktı. Bu doğrultuda “*Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umûmîliği*” kuruldu. Böylece sorunların düzen içinde çözülmesi hedefleniyordu. Müfettişliğin görevleri

¹²⁸ T. Ögün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi**, s.83-84.

¹²⁹ BOA. DH. İUM. 20-18 / 12023.

¹³⁰ M. Sarı, **Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey**, s.123-134.

şöyle idi. 5.000.000 liralık ödeneğin harcanmasıyla ilgili her türlü emrin verilmesi, takip edilmesi ve ağır cezaları uygulanması.¹³¹

“Yenigün” Gazetesi'nin 5 Eylül 1918 tarihli nüshasında Yunus Nadi Bey, Vilayat-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umumiliği hakkında bir yazı yazdı. “Doğu Anadolu’da bu bölgeyi adeta yeniden vücuda getirircesine yapılan işlerin, ihtiyaçları yerinde yakından görerek takip edecek müfettiş-i umûmilik şeklinde özel bir teşkilâta bırakılması memnuniyet vericidir. Bu örgütün başında Tahsin Bey gibi azimkâr çalışmalarıyla tanınan ve o bölgenin aşığı olan bir kişinin bulunması, yapılacak işlerin başarıyla tamamlanması için yeterli olacaktır. Esasen hükümet, bölgenin sorunlarını çözmek hususunda hazırlıksız olduğundan bu örgütün kurulmasında biraz geç kalınmıştır. Bölgenin kurtuluşunun hemen ardından, oralarda eski idarî teşkilâtı aynen oluşturmak savaş sonrası şartlarla bağdaşır bir durum değildir. Bu nedenle fazla gecikmeden bu yanlışlıktan vazgeçerek bir müfettiş-i umûmilik ihdas eden hükümeti tebrik etmek gerekir. Hükümet, Doğu Anadolu halkını bu yıl beslemek zorundadır. Müfettiş-i umûmilik bunun için de gerekliydi. Zira herhangi bir valinin sahip olduğu yetkilerle iâşe işlerinin bile arzu edilir ölçüde gerçekleştirilmesi beklenemezdi”.¹³²

Yunus Nadi Beyin yukarıda ki yazısında da ifade ettiği üzere Umûmi Müfettişliğe Suriye Valisi Tahsin Bey atandı. Görülen lüzum üzerine bu makamda değişiklik oldu. 5 Ekim 1918’de Konya Valisi Muammer Bey bu görevi üstlendi. Ancak müfettişlik kadrolarına atananlar, başta “yoksulluk ve sefalet” olmak üzere çeşitli gerekçelerle görev yerlerine gelemediler. Üstelik işleri merkez İstanbul olmak üzere, uzaktan yürütmeye çalıştılar. Büyük umutlarla kurulmasına rağmen işlemeyen bu kurum 9 Aralık 1918’de lağvedildi. Müfettişliğin yetkileri önce “Ticaret ve Ziraat Nezareti”ne, sonra da “Muhacirîn Müdiriyyet-i Umûmiyesi”ne devredildi. Van’daki idari sorunlar tam olarak çözülemedi. Şehrin kurtuluşundan bir yıl geçmesine rağmen buradaki hükümet memurları çok eksik ve yetersiz idi. Vilayete yeterli sayıda memur gelemediğinden işler yürümüyordu. Bununla birlikte bazı memurlar kanun dışı işlere meyl etmeye başlamışlardı. Yaşanan bu olaylar Van’da mülki yapının kurulmasını zorlaştırmaktaydı.¹³³

¹³¹ T. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi*, s.107-110.

¹³² *Yenigün*, 5 Eylül 1918.

¹³³ T. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi*, s.111-113.

V- İktisadi Durum (1918)

Osmanlı Hükümeti 17 Haziran 1918 tarihli bir nizamname ile de imar ve iskân için ayrılan 5.000.000 liralık ödeneğin nasıl kullanılacağını belirlemişti.¹³⁴ Bu doğrultuda Hükümet, 18 Ağustos 1918’de ayrılan ödeneğin bir program dâhilinde dağıtımını yapmak yönetimini sağlamak üzere ilgili kısımda da belirtildiği gibi “*Vilayât-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umûmîliği*” adında bir birim oluşturulmuştu. Ancak başarılı olunamamıştı. Bölgenin tarımsal kalkınması için ise Ziraat Bankası aracılığıyla 1.000.000 liralık faizsiz kredinin bölgeye yönlendirilmesine karar verilmişti. Özel bir kaynaktan temin edilen bu paranın “*kefalet-i müteselsile*” yöntemiyle verilmesi planlanmıştı. Bu amaçla çıkarılan 8 Mayıs 1919 tarihli kararname ile kişi başı 1000 kuruş, alet edevat ve tohumluk siparişleri için 3.000 kuruşa kadar kredi verilmesi uygulamaya konulmuştu.¹³⁵

Van Vilayeti’nde büyük bir yıkım yaşanmasının ardından bu ağır tahribatın tamiri için Osmanlı Hükümeti finansal çözümler ararken vergi konusunda da adımlar atmıştı. 13 Haziran 1918 tarihli bir kararname ile vilayet “*müsakkafât arazi, temettuât ve ağnam*” vergilerinden muaf tutulmuştu. Yaklaşık bir ay sonra ise ordu için “*tekâlif-i harbiye*” yöntemi uygulanarak, peşin para karşılığında hayvan satın alımı dışında tutulmuştur.¹³⁶ Ağustos 1918 de ise askerin aldığı aşarın da halka terki istenmişti. Ordu Kumandanlığı bu karara kendi durumunu olumsuz etkileyeceği endişesi ile uymamıştı.¹³⁷

Van Valisi Haydar Bey 21 Nisan 1918’de Van’ın tarımsal durumu ve alınması gereken önlemler hakkında İstanbul’la iletişime geçti. Şu isteklerde bulundu:

“1- Merkez vilayetine bağlı Erçek ve Havasor nahiyeleriyle kasaba ve civar köyleri tamamen ekilidir. Bu ekli araziler iyi korunur ve idare edilirse, hem askere hem de ahaliye yeter. Vilayetçe idaresine çalışılacaktır, ama askerin yardımına ihtiyaç vardır.

2- Ekili köy ve tarlaların bir kısmı Ermenilere aittir. Bu ürünlerin tamamıyla devlete alınması ve bir kısmının gelecek mültecilere sayıları oranında dağıtılması, Müslümanlara ait ekili köy ve tarlaların mahsulâtının ise sahiplerine verilmesini uygun görüyorum.

¹³⁴ T. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi*, s.112-113.

¹³⁵ T. Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Ankara, 1999, s.103.

¹³⁶ Bu istisna, kısır koyunların % 25’i ve kuzuların % 15’nin hükümetin belirlediği fiyat üzerinden satın alınmasından kurtulmak anlamına gelmekteydi. (T. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi...*, s.121.)

¹³⁷ T. Ögün, *Kafkas Cephesi*, s.332.

3- Uygun görülürse kira bedeli alınmak üzere Mekes ve Şitak aşiretleri ve ahalisinden müracaat edenler Gevaş'ın ekili arazilerinden ziraat için izin talep ediyorum. Maliyenin müzayede usulü burada tatbik edilmesi imkansız olduğundan, bunlardan aşar üzerinden kira bedeli alınmasını uygun görüyorum". Ziraatın bölge ahalisi için önemini bilen Haydar Bey, 4 Haziran 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf gönderdi: "*fakir halka parasız ya da taksitle arazi satımının sağlanmasını, bu satıştan sonra ise bunların tekrar başkalarına satılmasının önlenmesini*" istemekteydi. Ayrıca işlerin halli için de bir heyet gönderilmesini talep etmişti.¹³⁸

Haydar Bey, Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha gönderdi: "*kimsenin çift hayvanı olmadığını ve halkın perişan bir halde olduğunu*" vurguluyordu. Ayrıca ordunun ihtiyacından fazlası hayvanlarla, menzillerdeki hayvanların halka dağıtılmasını da istemekteydi.¹³⁹

Bu isteklere rağmen ordunun vilayetin ihtiyacı olan tohum ve hayvanlara el koyması sonucunda Vali Haydar Bey, Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndermiş ve bu yazıda, "*iki yüz dört çift hayvanın bölgenin ziraatı için temin edildiği halde bu hayvanlara ordu tarafından el konulduğunu*" ifade etmişti. Menzillerdeki güçsüz hayvanların bir komisyon tarafından tespit edilen fiyatlardan ihtiyaç sahibi çiftçilere ve halka dağıtılması önerisinde bulunmuştu.¹⁴⁰

Haydar Bey'in bu çabalarına karşı Eylül 1918'de vilayette İstanbul'dan para getirtmek için memur bulunamıyordu. Bu sorun üzerine Haydar Bey, Duyun-u Umumiye yoluyla para gönderilmesinin de mümkün olmaması durumunda, yerli halkın hayvancılık yapamayacağını ifade etti.¹⁴¹

VI- Sağlık (1918)

Van'ın kurtuluşundan sonra şehre dönen mültecilerin sağlık problemleriyle de ilgilenmek gerekiyordu. Van'a içerisinde on beş Sıhhiye memurunun da bulunduğu bir heyetin gönderilmesi planlanmaktaydı. Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 21 Nisan 1918 tarihli telgrafta, halkın ihtiyaçlarını karşılamak için yardım gönderildiğini ama bunun yeterli olmadığı bildirilmekteydi. Dâhiliye Nezareti

¹³⁸ M. Sarı, **Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey**, s.131-133.

¹³⁹ BOA. DH. ŞFR. 600 / 72.

¹⁴⁰ BOA. DH. ŞFR.602 / 8.

¹⁴¹ BOA. DH. ŞFR. 595 / 43.

yukarıda ifade edilen sağlık heyetine de bölgede duyulan ihtiyacı ısrarla vurgulamaktaydı.¹⁴²

1918 Ağustos ayında Van Sıhhiye Müdüriyeti'ne Hüdavendigâr Merkez Belde Tabibi Ali Rıza Bey atandı. Bölgeden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Mayıs 1918 tarihli bir yazıda görevlendirilen Ali Rıza Bey'in görevine başlamadığı; *“çeşitli yerlerden ölüm haberleri geldiğini, insanların mahrumiyet içinde olduğu ve hastalarını tedavi edilmediği”* belirtilerek, bu işlerin üstesinden ancak Sıhhiye kadrolarıyla gelinebileceği ifade edilmekteydi.¹⁴³ Dâhiliye Nezareti'nden Sadarete gönderilen 13 Ağustos 1918 tarihli bir yazıda, sıhhiye heyetine duyulan ihtiyaç tekrarlanıyordu. Yazının içerisinde geçen ifade şöyleydi: *“Van'dan alınan telgrapta vilayette birçok insanın telafatından dolayı en büyük ihtiyacının bir sıhhiye heyeti olduğu...”* belirtilmekteydi. Sağlık kadrosuna duyulan ihtiyaç bir türlü çözülemeyince bu defa benzer yapıda ki heyetlerin çevre vilayetlerden karşılanması yoluna gidildi. Askerîye de görev yapan sağlıkçılardan faydalanılması da bir diğer çözümdü.¹⁴⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere sağlık kadrolarında yaşanan sorun bu alandaki koordinasyonu engellemekteydi. Valisi Haydar Bey'in görev yaptığı sürede halkın sorunlarına ve taleplerine karşılık vermek için Dahiliye Nezareti nezdinde durum bildiriminde bulunulacak ve ilgili birimlerle temasa geçilmesi talep edilecekti.¹⁴⁵

Sağlık sorunları dışında Van'da yaşanan diğer bir sorun ise kimsesiz çocuklar ile ilgiliydi. Bu sorun işgalden kurtarılan vilayetlerde yaşanan bir dramdı. Van'da bu durumdan etkilenmekteydi. Van Valisi Haydar Bey, anne babasız mülteci çocukların korunması için *“Darüleytam”*¹⁴⁶ kurulması amacıyla vilayetten izin istedi. Gereken izin 9 Aralık 1918'de verildi.¹⁴⁷

¹⁴² M. Sarı, **Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey**, s.133.

¹⁴³ T. Ögün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi**, s.158-159.

¹⁴⁴ Nedim İpek, *“Birinci Dünya Savaşında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler”*, **On dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, XII/1, (Kasım-2014) s.203.

¹⁴⁵ BOA. DH. ŞFR. 61 /76.

¹⁴⁶ Darüleytam yetimlerin barındığı yer anlamına gelmektedir. Arapça yer anlamına gelen dar ve yetimler anlamına gelen eytam kelimesinin yan yana gelmesi ile oluşmuştur. Ayrıca yetimler yurdu anlamına da geldiği görülmüştür. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında şehit olanların çocukları için eğitim barınma ihtiyaçlarını karşılamak adına açılmıştır. (Mustafa Kılınç, *“Darüleytamlarda Yürütülen Mesleki Teknik Eğitim Uygulamaları”*, **Atatürk Yolu Dergisi**, 64, (Bahar-2019), s.212.)

¹⁴⁷ M. Sarı, **Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey**, s.136.

C- MONDROS MÜTAREKESİ'NİN (30 EKİM 1918) DOĞU ANADOLU'DA UYGULANMASI VE ERMENİ TEHDİDİ

I- Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması ve İşgallerin Başlaması

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin genel savunma kabiliyetini yitirmesini Irak Cephesi (30 Ekim 1918) ile Filistin Cephesi'ndeki (19 Eylül-28 Ekim 1918) başarısızlığa tamamen bağlamak bu durumu açıklamaya yetmez. Bunun ana sebebi savunma gücünün kalmaması, Osmanlı Devleti'nin kendisinden ziyade Makedon ve Bulgar cephelerindeki müttefik yenilgileri sonucu Trakya ve İstanbul'un saldırıya açık hale gelmesi idi.¹⁴⁸

Bu durum Osmanlı Devleti yöneticilerinde bir telaşa sebebiyet verdi. Kötü gidişat karşısında hemen mütareke yolları aranmaya çalışıldı. Fakat İtilaf devletleri baskıyı artırmak ve mütarekeye kadar birçok yeri ele geçirmek istiyordu. Osmanlı Devleti'nin çabaları sonuçsuz kaldı. Müttefiklerin bu isteksizliğinde hedeflenen yerlerin henüz tam olarak ele geçirilememiş olması etkili idi. Sonunda 23 Ekim 1918'de İngiltere'nin Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Calthorpe'un mütareke görüşmeleri için Osmanlı Devleti'nden bir heyetin gönderilmesini içeren telgrafın İstanbul'a ulaşmasıyla Mütareke süreci başlamış oldu.¹⁴⁹

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti mütareke görüşmelerinin olumlu geçmesini ümit ediyordu. Savaş sırasında tehciye tabi tutulan Ermenilerin bıraktıkları mallarını koruyabilmek için çıkarılan 26 Eylül 1915 tarihli kararnameyi askıya aldı. Hak sahiplerine emlaklarının iade edilmesine ve kullanım bedeli karşılığında alınmasına, tasfiye komisyonlarınca satılarak elde edilen miktarların tehcir edilenlere ödenmesine karar verildi.¹⁵⁰ Van'ın geri alınmasından sonra Müslümanlara ait evlerin harabe olmasından dolayı, evlerine dönen mülteciler sağlam olan Ermeni evlerine yerleştirilmişti. Ayrıca Ermeni tarlalarını ekmelerine izin verilmişti. Alınan kararlar doğrultusunda Ermenilere mal ve mülkleri geri verilmesi söz konusu olunca, bu durum Müslümanların açıkta kalıp mağdur olmasına sebep oldu.¹⁵¹ İtilaf devletleri bu sırada Ermeni mallarının iadesi konusunu yakından takip ederek, Ermenilerin zararlarının

¹⁴⁸ Ahmet Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1998, s.28.

¹⁴⁹ Hüseyin Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan**, s.65.

¹⁵⁰ İbrahim Ethem Atnur, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskanı Meselesi**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç.Dr. Ali Akbulut), Erzurum, 1991, s.185.

¹⁵¹ M. Sarı, **Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey**, s.138.

karşılanması, eşyalarının iade edilmesi konusunda Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapmaya başlamıştır.¹⁵²

Osmanlı Hükümeti mütareke görüşmelerine "*Hamidiye kahramanı*"¹⁵³ olarak da bilinen Rauf Bey'i görevlendirdi. 30 Ekim 1918'de mütareke imzalandı.¹⁵⁴ Rauf Bey, İstanbul'a döndüğünde İngilizleri "*çok açık kalpli ve samimi*" bulduğunu ifade etmişti. Mütarekeyi yenen ve yenilen iki taraf olarak değil savaşa son vermek isteyen iki denk devletin düşmanlığa son vermesi şeklinde değerlendiriyordu. Basına verilen bu demeçler ülkede bir iyimserlik havasının ortaya çıkmasına sebep oldu.¹⁵⁵ Ancak bu durum pek de uzun sürmeyecekti.

Mondros Mütarekesi'nin bazı maddeleri tuzak niteliğindeydi: "*İstanbul başkent olduğu halde deniz üssü olarak yararlanma bahanesiyle kontrol altına alınması 1918 ortalarında ele geçirilmesine rağmen Elviye-i Selase ve Kuzey Kafkasya'nın boşaltılması, hiç Ermeni bulunmamasına rağmen Vilayet-i Sitte'nin Ermenilere verilmesi, ordunun silahsızlandırılması ve işgaller için bahane niteliğinde olan 7.maddenin kabul edilmesi ve Orta Anadolu'ya yayılmayı sağlayacak Toros Tünellerinin işgaline izin verilmesi*".¹⁵⁶ Mütareke metninin içeriği yeni bir sürecin başlangıcıydı. Birinci Dünya Savaşının galipleri Anadolu coğrafyasına yönelik uzun zamandır hazırladıkları planlarını artık gerçekleştirebilirlerdi.¹⁵⁷

İtilaf Devletleri Mütareke'nin "*imzası kurumadan*" 7. Madde gereğince işgallere başladı. İlk işgal edilen yer 3 Kasım 1918'de Musul idi. Onu sırasıyla; 9 Kasım 1918 İskenderun, 6-12 Kasım Boğazlar, 13 Kasım da ise İstanbul fiilen işgal edildi. Ayrıca 17 Aralık'ta Mersin, 24 Aralık'ta Batum, 1 Ocak 1919 da Antep, 22 Ocak 1919'da Konya İstasyonu, 22 Şubat'ta Maraş, 27 Şubat'ta Bilecik, 9 Mart'ta

¹⁵² İ. E. Atnur, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi**, s.170.

¹⁵³ Hüseyin Rauf Bey, Balkan Savaşlarında "*Hamidiye Kruvazörü Kumandanı*" olarak, Karadeniz ve Akdeniz'deki akınlarıyla tanınmıştır. Aralık 1912 ve Eylül 1913 tarihleri arasında; Varna, Draç, Şinkin, baskınlarıyla, Balkan bozgunundan doğan moral bozukluğunu telafi etmeye çalışmıştır. Bu başarılarından dolayı kendisine "*Hamidiye Kahramanı*" denilmektedir. (Mustafa Alkan, "*Hüseyin Rauf Orbay'ın Hayatı (1880-1964)*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XX/59, (Temmuz-2004), s.602.

¹⁵⁴ Mehmet Okur, **Mondros Mütarekesi'nin Doğu Karadeniz'de Uygulanışının İngilizler Tarafından Kontrolü**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Esin Dayı), Erzurum, 1999, s.31.

¹⁵⁵ M. Okur, **Mondros Mütarekesi'nin Doğu Karadeniz'de Uygulanışının İngilizler Tarafından Kontrolü**, s. 32.

¹⁵⁶ **BOA**, DH. SFR. 92/283.

¹⁵⁷ Selçuk Ural, "*Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası*", **Atatürk Yolu Dergisi**, 39, (Mayıs-2007), s.430.

Samsun, 24 Mart'ta Urfa, 28 Mart'ta Antalya, 3 Nisan'da Afyon ve 13 Nisan 1919'da Kars takip etti.¹⁵⁸

İtilaf Devletlerinin bu faaliyetlerine karşı Osmanlı Hükümeti, yapılması düşünülen barış konferansını düşünerek bu olumsuz işgal sürecine tepkisiz kaldı. Bu durum halkta “*Milli Mücadele Ruhunun*” oluşmasına sebebiyet verdi.¹⁵⁹

İtilaf Devletleri, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının da alt yapısını hazırlıyordu. Bu yönde mütarekeye bazı maddeler eklemişlerdi. Bu maddeler; “*İtilaf Devletlerinin ve Ermeni esirlerinin kayıtsız şartsız bırakılarak İstanbul'da toplanmalarının sağlanması, İran'ın kuzeybatısı ile Maveray-yı Kafkasya'nın boşaltılması, Vilayat-ı Sitte'de iğtişâş zuhurunda, buraların İtilaf devlerince işgal edilebileceği*” şeklindeydi.¹⁶⁰

Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi'nin İngilizce metninde “*Vilayat-ı Sitte*” ifadesinin “*Six Armenian Vilayets*” olarak kullanılması dikkat çekiciydi. Bu ifade bölgenin olası bir karışıklıkta Ermenilere verileceğinin bir işareti idi.¹⁶¹ Bu amaçla mütareke sonrası İngilizler Van'ın güneyine yerleşebilmek için hem Ermeni çetelerini organize etmiş hem de aşiretleri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmışlardı.¹⁶² Ayrıca Osmanlı Ordusu'nun Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'dan çekilişini beklemeden 11 Kasım 1918'de Elviye-i Selâse'den çekilmelerini, erzak ve malzemelerin kendilerine teslimini de istiyorlardı. Bunlar mütarekenin doğurduğu olumsuz sonuçların bir göstergesiydi.¹⁶³

İngilizler, Osmanlı Devleti'nin itirazlarına rağmen mütarekenin 20. Maddesi'ni¹⁶⁴ gerçekleştirmeye çalışmış, ordunun ve halkın açlık ve yokluk içinde kalmasına sebep olmuşlardı.¹⁶⁵ Böylece doğu bölgelerinin müdafaası zorlaşacak ve isyanların başlaması kolaylaşacaktı.¹⁶⁶ Bu sırada, “*Hilal-i Ahmer Cemiyeti İmdat*

¹⁵⁸ H. Bulut, *Milli Mücadelede Erzincan*, s.75.

¹⁵⁹ M. Okur, *Mondros Mütarekesi'nin Doğu Karadeniz'de Uygulanışının İngilizler Tarafından Kontrolü*, s. 155.

¹⁶⁰ Enis Şahin, *İstanbul Basınında Vilayat-ı Şarkiye Meselesi*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Ali Akbulut), Erzurum 1991, s.2-3.

¹⁶¹ E. Şahin, *İstanbul Basınında Vilayat-ı Şarkiye Meselesi*, s. 4.

¹⁶² M. Çevik, “*1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri...*”, s.54-55.

¹⁶³ Selçuk Ural, “*İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi'ne Aykırı Uygulamaları*”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 44, (Güz-2009), s.716.

¹⁶⁴ Madde 20: “*Kuvâ-yi Milliye vazûlceyşi tehzizat, silah, cephane ve nakliyesi hakkında ita edilecek evamire mutavaat olunması*”. (Nihat Erim, *Devletler Arası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953, s.523.

¹⁶⁵ BOA. DH. ŞFR. 71/6.

¹⁶⁶ S. Ural, “*İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin...*”, s.716.

Heyeti” halka yardım faaliyetlerinde bulunuyordu. Bu durum İngilizler için bir tehdit oluşturunuyordu.¹⁶⁷

Mondros Mütarekesi ülke genelinde olduğu gibi Van Vilayetinde de endişe ile karşılandı. Bölgede bir Ermeni Devleti'nin kurulma ihtimali bunun gerekçesiydi. Van'ın ileri gelenleri vilayet genelinde halkın büyük bir çoğunluğunun müslüman olduğunu, Ermeni nüfusun sayıca azlığını yetkili makamlar nezdinde dile getiriyordu. İstanbul'a çektikleri bir telgraflarla da bunu duyuruyor ve kamuoyu oluşturmaya çalışıyorlardı. Telgraflarda Wilson Prensiplerine atıfta bulunuluyor, çoğunluğun azınlığa tabi tutulmasının bu prensiplerle örtüşmeyeceği belirtiliyordu. 3 Kasım 1918 de Musul'un işgali sonrası Kürt milliyetçiliği de İngilizlerce teşvik edilmeye başlandı. Doğu illerinde büyük bir güç olan Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-yı Hukuku Milliye Cemiyeti'nin bir şubesinin de Van'da açılması ve böylelikle olası tehditlere karşı bir önlem alınması düşünüldüyse de bunun kurulup kurulmadığına dair net bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁶⁸

II- Paris Barış Konferansı (18 Ocak 1919) ve Ermeni Emelleri

Mondros Mütarekesi'nden sonra 18 Ocak 1919'da mağluplarla yapılacak barışın genel çerçevesini belirlemek için Paris Barış Konferansı toplandı. İstanbul Basınında, konferans çalışmaya başlamadan önce nasıl bir yol izlenilmesi gerektiğine dair yazılar yayımlamaya başlamıştı. “*İstiklal*” gazetesinin 3 Ocak 1919 tarihli “*Barış Mukadderatı Önünde Wilson*” başlıklı yazısında, “*Osmanlı tarafının Wilson ilkelerinden medet umar iyimserliğini içeriyor, Avrupalıların Amerika'dan aldıkları maddi yardımlar nedeniyle Wilson ilkelerini bir kenara atamayacakları*” vurgulanıyordu. Çünkü Wilson İlkeleri gereğince galipler mağluplardan toprak almayacaktı.¹⁶⁹

Paris Barış Konferansı'nın amacı Osmanlı Devleti'ni paylaşmaktı. Bu plana resmîyet kazandırmak için Avrupalı devletlerin yanında kendi paylarını almak isteyen Ermeniler de bulunmaktaydı. Konferans sırasında Ermeni delegasyonu verdiği memorandumla sınırları Osmanlı Devleti içinde olan bir Ermenistan devleti

¹⁶⁷ H. Bulut, **Milli Mücadelede Erzincan**, s.77.

¹⁶⁸ M. Çevik, **Milli Mücadelede Van ve Civarı**, s. 145, 181.

¹⁶⁹ D. Akgümüş, **Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşında Van ve Çevresinde Asayiş Problemleri**, s.52.

tanımlamaktaydı.¹⁷⁰ Sınırlar şöyle idi: “Çukurova, Kars, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas, Ardahan ile Trabzon’un bir bölümünün” Ermenilere bırakılması öngörülmekteydi. Kurulacak Ermeni devletine yirmi yıl sürecek manda yönetimi de sağlanmak istenmekteydi. Bu isteğe İngiliz ve Fransızlar olumlu bakıyordu. Doğu’da herhangi bir askeri varlığı olmayan Ermenilerin Türkler tarafından katledilecekleri düşünmekteydi. Onlara göre manda yönetimi sayesinde Ermeniler bu katliamdan kurtulabilirdi. Bu sırada Ermeni komitacılar da boş durmuyordu. Osmanlı illerindeki Ermeni halkın mal ve mülklerini sattırarak, özellikle ilerde Van ve Adana’da kurulması düşünülen Ermenistan’a göç teşvik edilmekteydi.¹⁷¹

Mondros Mütarekesi ile Ermeniler “Büyük Ermenistan” idealine yaklaştıkları inancındaydı. Ermeniler için en büyük sorun nüfus idi. Mütareke’nin 24. Maddesi’nden destek alan Ermeniler, Doğu Anadolu’nun kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı. Nüfus çoğunluğunun kendilerinde olduğunu savunuyorlardı. Onlara göre; Birinci Dünya Savaşı ile bölgeden gönderilmeselerdi, altı vilayet ve bunlara eklenen Trabzon ve Kilikya’da toplam 1.400.000 Ermeni’nin, 943.000 de Türk’ün mevcut olduğu iddia edilmekteydi.¹⁷²

Osmanlı Devleti nüfus konusunun sorun olacağını biliyordu. İşgalden kurtarılan vilayetlerin valiliklerine bir yazı gönderilerek nüfus miktarları istendi. Savaş öncesi verilere göre; Van Vilayeti’nde nüfus kayıtları düzenli değildi. Müslüman nüfus 201.950 ile 300.000 arasında idi. Ermeni nüfus ise 54.000 ile 68.000 arasında kabul edilmekteydi. Ermenilere göre Van’daki nüfus 80.000 civarında idi. Ağustos 1918’de Van Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen bir yazıda ise nüfusunu üçte ikisinin Müslümanlardan oluştuğu tahmin edilmekteydi.¹⁷³

Paris Barış Konferansı’nda ABD delegasyonundan Prof. Dr. David Magie’nin hazırladığı istatistik ise Ermeni nüfusunun Van’da 190.000 olduğu yönündeydi. Buna göre müslümanların sayısı Van’da 259.000 kişi idi.¹⁷⁴

Bir başka kaynakta ise Birinci Dünya Savaşı’ndan önce Anadolu’da 1.500.000 Ermeni’nin yaşadığını iddia edilmekteydi. 1923’te Cumhuriyet kurulunca bu sayı

¹⁷⁰ Haluk Selvi, “Mondros Mütarekesinden Sonra Vilayet-i Şarkıyye’de Nüfus”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XVII/50, (Güz-2001), s.309.

¹⁷¹ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, Ankara, 1993, s.148-149.

¹⁷² H. Selvi, “Mondros Mütarekesinden...”, s.309.

¹⁷³ BOA. DH. ŞFR. 600 / 86.

¹⁷⁴ Hazel Kul, **ABD Basımında Ermeni Meselesi**, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Okur), Trabzon, 2014, s.70.

70.000'e düşmüştü. Göçler, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemi'ndeki hastalıklar bunda etkiliydi.¹⁷⁵

Ermenilerin nüfus konusundaki iddiaları gerçeklikten yoksundu. Onlar bu gerçeği bildikleri için kendilerince bazı çözümler ürettiler. Bunlardan en bilindiği Müslüman nüfusa bölgede sürekli zulmetmek ve katletmek idi. Böylece Müslümanlar bulundukları yerleri terk edeceklerdi. Diğer de tehcir nedeniyle bir milyondan fazla Ermeni'nin öldüğü iddiasıydı. Avrupalılar ise Ermeni nüfusunun sayıca azlığını biliyordu. Onlarda bunu gidermek için çaba sarf ediyordu. Örneğin İngilizler Mondros Mütarekesinden sonra Doğubayazıt'a on beş bin Ermeni muhacirin sevk edileceği idi. Ancak Osmanlı Mutasarrıfının Doğubayazıt'ta muhacir olan Ermeni miktarının bu rakama karşılık gelmediğini bildirmesi üzerine geleceklerin Rusya Ermenileri olduğu düşünülmeye başlandı.¹⁷⁶

Paris Barış Konferansı'ndan sonra 28 Mayıs 1919 tarihinde Erivan Ermeni Hükümeti'nce Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunun ilan edilmesi ve bölgeye Ermeni bir valinin atandığı haberi ortamı iyice gerdi.¹⁷⁷ Özellikle Van, Erzurum, Trabzon, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas'ın bu devlete katılmış sayılması beraberinde tepkileri getirdi.¹⁷⁸

Bu sırada VI. Ordu Kumandanı olan Ali İhsan Sabis Paşa aldığı tedbirleri anılarında şöyle anlatmaktadır: “*Doğu Anadolu’da halkın kendini savunabilmesi ve Ermeni isteklerine karşı sayısal üstünlüğün Türklerde olduğunu gösterilebilmek için VI. Ordunun elindeki fazla silah ve cephaneyi Diyarbakır, Malatya, Elaziz ahalisine dağıtmak istiyordum*”. Onun amacı Türk, Kürt ve Arap bütün yerli vatandaşlara bu silahları vererek milis güç oluşumunu sağlamaktı.¹⁷⁹ Ancak bu isteğinde şartların elvermemesinden ötürü başarılı olamadı.

Kuvâ-yi Milliye kurulmasına İstanbul'daki hükümetler karşı idi. Onlar işgalci güçlerle iyi geçinmeye çalışıyorlardı. Sorun çıkarılmazsa gelecekte imzalanacak olan barış antlaşması Osmanlı'nın lehine sonuçlar doğurabilirdi. Onların Milli Kuvvetlere karşı aldığı tavır Anadolu basınında da eleştirilmekteydi. “Albayrak” Gazetesi'nin 8 Ağustos 1919 tarihli nüshasında şu ifadeler yer verilmişti: “*İzmir ve İstanbul’un işgallerinin yanı sıra Şarki Anadolu vilayetlerinde bir Ermenistan kurulması*

¹⁷⁵ Nejat Göyünç, **Türkler ve Ermeniler**, Ankara, 2005, s.72.

¹⁷⁶ İ. E. Atınur, **Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskanı Meselesi**, s.62-63.

¹⁷⁷ **Atı**, 6 Şubat 1919.

¹⁷⁸ Z. Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı...**, s.285.

¹⁷⁹ A. İ. Sabis, **İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri**, II, s.41.

teşebbüsü karşısında halkın müdâfaa-i hukuk teşebbüsünde bulunmasına hükümetin mani olmaya çalışmasının ülkeyi felakete götüreceği" belirtilmekteydi.¹⁸⁰

Anlaşılabacağı üzere Mondros Mütarekesi ve Paris Barış Konferansı süreci birbirini tamamlayan iki unsurdur. Bir taraftan işgallere zemin hazırlanırken diğer taraftan Doğu'da Van'ı da içine alan bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına çaba gösterilmekteydi. Buna karşılık halkın hakkını hukukunu korumakla yükümlü olan İstanbul Hükümeti hiç bir şey yapmamaktaydı. Bu durum karşısında halk "*kendi başının çaresine*" bakmak zorunda kalmıştı.

D- VAN VE ÇEVRESİNDE SAĞLIK SORUNLARI VE İKTİSADİ DURUM (1919-1920)

Bölgedeki sağlık sorunlarının çözümü konusunda bir yıl öncesine göre herhangi bir ilerleme kaydedilememişti. Buna rağmen 1919'da "*Hilal-i Ahmer Cemiyeti*", 8 Haziran 1919'da doğu vilayetlerine yardım heyetleri gönderilmesine karar verdi. Bu heyetler belirlenen üç bölgede görev yapacak şekilde tasnif edildi. "*Hilâli Ahmer İmdat Heyetleri*" şu kadrodan oluşuyordu: Bir idare memuru, iki doktor, bir kâtip, iki hasta bakıcı ve iki hademe. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra bu heyetler beraberlerine bir miktar kinin ve çeşitli ilaçları da alarak yola çıktı.¹⁸¹ Bölge de kamu görevini imkânlar çerçevesinde yerine getireceklerine şüphe yoktu. Gösterilen çabalar sorunların büyüklüğü karşısında yine de yetersizdi.

Sağlık problemlerinin yanı sıra Van Gölü Havzası'nda ekonomik sıkıntılarda devam etmekteydi. Van'ın imarının yanı sıra konu ile ilgilenen Harbiye Nezareti Van'ın bölgedeki hayvanların "*vaz-ı yed*" edilmeyeceği ve şimdilik damga vergisinden muaf tutulacağını belirtmekteydi. Bunu da III. Ordu ile birlikte ilgili kumandanlıklara bildirmişti. Ayrıca 22 Mart 1919'da Harbiye Nezareti bölge tarımı ve ekonomisi için olumsuz bir karar alarak hem 1895-1897 doğumluların, hem de tecilli olanların askere alınmasını Van Vilayeti'nden istemişti.¹⁸²

Tohumluk tedariki konusunda da en önemli sorun nakit para sıkıntısı idi.¹⁸³ 10 Mayıs 1919'da bir kararname ile Van Vilayeti'ndeki halkın hem savaş öncesi hem de savaş dönemine ait vereceği her türlü vergiden 1918-1919 ve 1920 yıllarına emlak ve arazi vergilerinden de muaf tutulmalarına karar verilmişti. Aynı zamanda 1919 yılına

¹⁸⁰ Albayrak, 8 Ağustos 1919.

¹⁸¹ T. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi*, s.158-159.

¹⁸² M. Sarı, *Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Devlet Adamı: Haydar (Vaner) Bey*, s.140.

¹⁸³ BOA. DH. ŞFR. 619 /8.

ait arazi ve temettü vergileri ile yol vergisi olan "*tarîk-i bedel-i nakdî*"de affedilmişti. Dâhiliye Nezareti, Van'daki tarımsal zorlukların üstesinden gelmek istiyordu. Aydın, Hüdavendigar, Kütahya, Bolu, Afyon, Çatalca, Eskişehir, Ankara, Kastamonu, gibi batı bölgelerindeki ambarlarda bulunan fazla tohumluğun, Van ahalisinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere gönderilmesine karar verildi. Alınan tedbirler tarımda yaşanan zorlukları aşmak içindi. Gerekli tohumluk da bulunmamaktaydı. Van halkının ekime hazır hale getirdiği tarlalar ekilememişti. Ayrıca birtakım vurgunculardan bir kiloya karşılık, elde edecekleri ürünün üç-dört kilosunu vermek şartıyla elde edilen tohumluk temin edilerek ekilebilmişti. Bu durum fiyatların da hızla yükselmeye başlamasına neden olmuştu.¹⁸⁴

Nakit para temini Van'da yaşanan diğer bir sorundu. Merkezi idare ile yerel idareler, nakit para tedarikinin sağlanması konusunda sürekli karşı karşıya gelmekteydi. Buna benzer bir sorunla karşılaşan Vali Haydar Bey, tohumluk, çift hayvanı satın alma, ambar icarı verilmesi ve teşkilat-ı ziraiyye için 6.200.000 liralık havalename gönderildiğini belirtti. Bu yolla mal sandığında para bulunmadığından herhangi bir harcamanın olamayacağını hatırlattı. 1920'de ise kış şartları ve parasal sorunlardan dolayı, hayvan alımı ile tohumluk sorunu sonraki dönemlere bırakılacaktı.¹⁸⁵

Van'da Haydar Bey'in karşı karşıya kaldığı iki büyük mesele beslenme ve barınma konusu idi. Van'da ticaretin merkezi olan alanlar da temel ihtiyaç maddelerinin bulunmaması pahalılığa neden olmaktaydı. Bu dönemde memura iâşe yardım yapılamadı. Bu da onların hem yokluk ve enflasyon karşısında ezilmesine sebebiyet verdi.¹⁸⁶

E- SEVR ANTLAŞMASI'NA (10 AĞUSTOS 1920) TEPKİ OLARAK VAN'DA DÜZENLENEN MİTİNG

Sevr Antlaşması 10 Ağustos 1920'de¹⁸⁷ imzalandıktan sonra Doğu Anadolu'da bir Ermenistan ve Kürdistan'ın kurulması gündeme gelince durumdan haberdar olan Van halkı bir miting düzenleyerek alınan kararları protesto etti.¹⁸⁸

¹⁸⁴ T. Öğün, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi**, s. 122-176.

¹⁸⁵ BOA. DH. ŞFR. 610 / 63.

¹⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. 640 / 66.

¹⁸⁷ "Sevr Antlaşması 433 maddeden oluşan bir belgedir. Antlaşma ağır maddeler içermektedir. Doğu Anadolu'da Ermenistan ve Kürdistan Devleti kuruluyordu. Bunların sınırlarını ABD belirleyecekti. Ermenistan yirmi yıl ABD mandası altında bulunacaktı". (Atatürkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/sevres-sevr-antlaşması-10-agustos-1920, E.T.: 27.03.2024); Ermenistan'ın Amerikan mandasına verilmesi süreci

Bu tepkilerin şahidi olan İbrahim Arvas düzenlenen mitingi şu ifadelerle aktarmaktaydı: *“Birçok insanlar nutuklar söylediler. Vaziyete çareler arandı. Bu meyanda yedi kişilik bir Heyet-i Temsiliye seçildi ve bu muazzam baba davanın bütün icabatına bakmaya memur edildi. Halk dağılmayarak neticeyi beklemeye karar verdi. Heyet derhal işe başladı. Evvela Vali Haydar Bey ile görüştük. Sonra telgrafhaneye giderek Mabeyn-i Hümayun Başkatibi her yedi azanın imzası ile bir telgraf yazıldı. Şöyle ki bizler Sevr muahdesinin red ve inkar ederiz. Asla kabul etmeyiz. Memleketimizi hiç kimseye vermeyiz ve sizi de hiçbir zaman tanımıyoruz. Ve aynı imzalarla Kazım Karabekir Paşa’ya da bir telgraf çekerek eli silah tutan herkes erkeklere silah verilmesi istendi. Ve bir ferd kalıncaya kadar harb edeceklerini bildirdiler. Kongre Reisi Mustafa Kemal Paşa’ya da halkın büyük galeyan ve heyecanını ifade eden telgraflar çekildi. İstanbul’dan rabitanın kesildiğini Erzurum Kongresi’ne bağlandığını ifade ettiler. Gelen cevabi telgraflarda halkı Mümessil intihap ettiği yedi kişilik heyetin yeniden teşkiline başlanılan Rumeli ve Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne aza kaydedildiği bildiriliyordu. Ve ordumuz çok kuvvetlidir, bir karış toprağı kimseye vermeyin. Toplanan halka Selam ve hürmetlerimi söyleyiniz. Herkes işinin başına dönsün ve müsterih olsunlar. Sizin verdiğiniz İlhak kararımızdan çok memnun ve müteşekkirdim kaldım deniliyordu. Bu mealde gelen cevabi telgrafları halka okuyan mümessil Derviş Bey birkaç defa yüksek sesle masa üstünde okudu ve herkes kanaat getirdikten sonra yavaş yavaş halk dağılmaya başladı. Bu ulvi ve kutsi şahlanmada bu suretle tarih sayfasına bir altın yaprak ilave ederek ” toplantı sonlandı.”¹⁸⁹*

Yukarıda ifade edildiği üzere düzenlenen mitingin oldukça heyecanlı geçtiği; yedi kişilik bir temsil kurulunun oluşturulduğu; Vali Haydar Bey ile görüşüldüğü, Padişaha telgraf gönderilerek Sevr Antlaşmasının ret edildiği; eş zamanlı olarak

tartışmalı geçti. ABD bunu kabul etmedi. Ermenilerin en büyük destekçisi olan İngiltere kendisinin Kafkaslardaki varlığının fiili bir Ermenistan mandası sonucunu doğurmasından çekinerek ABD'nin ret cevabı gelmeden 15 Ağustos 1919 da bölgeden çekilmişti. ABD senatosu Ermenistan mandasını 1 Haziran 1920'de ret etti. " Wilson ise Ermenistan-Türkiye sınırını uygun bulduğu biçimde çizme teklifini kabul etti... Osmanlı Devleti Müttefikler gibi Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyacağını, Ermenistan - Türkiye sınırının belirlenmesi işini Başkan Wilson'un hakemliğine sunacağını, onun ileri süreceği bütün ilkeleri kabul edeceğini ve Ermenistan 'a katılacak topraklar üzerindeki bütün haklarından vazgeçeceğini şimdiden bildiriyordu. (Madde 88-93)... San Remo Konferansında Osmanlıya sunulacak olan antlaşmaya son şekli verildi ve 10 Ağustos 1920'de imzalandı". (<https://İslamsiklopedisi.org.tr/sevr-antlaşması>, E.T: 27.03.2024.)

¹⁸⁸ M. Çevik, **Milli Mücadelede Van ve Civarı**, s.181.

¹⁸⁹ İbrahim Arvas, **Tarihi Hakikatlar**, Ankara, 1964, s.28-29.

Kazım Karabekir Paşa'dan silah istenildiği; tek bir kişi kalıncaya kadar mücadele edileceği bildirildi. Bu kararlılıktan Mustafa Kemal Paşa'da bilgilendirildi.

F- MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİNDE TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE GÖREV YAPAN VAN MİLLETVEKİLLERİ VE FAALİYETLERİ (1920-1923)

I- Hakkı (Ungan) Bey

1880' de Van'da doğdu. Babası Hacı İbrahim Efendizade Mahmut Efendi'dir. İlk ve orta öğrenimini Van'da tamamladı. 1896'da Posta İdaresine girerek çalışmaya başladı. Van ve Malazgirt'te bir süre görev yaptıktan sonra 1909 da Van Merkezi Başkâtipliği görevini üstlendi. Bitlis Vali Vekilliği görevine 8 Şubat 1917'de atandı. Son Osmanlı Mebusan Meclisine Van Milletvekili olarak seçildi. 16 Mart 1920 de İstanbul resmen işgal edilmesiyle Ankara da açılan BMM'ne 13 Mayıs 1920 de Van Milletvekili olarak katıldı.¹⁹⁰

Mazbatasında yazılı olan bilgilere göre Ankara'ya varış tarihi 13 Mayıs 1920 olarak belirtilmekteydi. Bu da onun buraya varır varmaz Mecliste göreve başladığının göstergesidir.¹⁹¹ I. Dönem TBMM'de Hakkı Bey biri gizli oturum olmak üzere sekiz defa söz aldı. İlk 29 Mayıs 1920'de Van'da Posta işlemlerinin düzenlenmesine dairdi. Telgraf haberleşmesinin düzensizliğinin gerekçeleri arasında memurların yedi, sekiz aydır maaş alamaması ile müteahhitlerin ödeneklerinin düzensizliği vardı. Bu önerge 3 Temmuz 1920 de Meclis'in gündemine alındı ve Dahiliye Vekaletine gönderildi.¹⁹²

20 Haziran 1921 yerli kumaş temini hakkında kanun mazbatasına onay vererek yerli kumaşın kullanılması taraftarı olduğunu Hakkı Bey belirtti. Bölgede mülteci ve muhacirlerin sevk ve iâşesi için 377.000 liranın acilen Sıhhiye Vekâletine verilmesi teklifi görüşülürken çıkan tartışmalarda söz alarak konuşmak istedi ama kendisine söz hakkı verilmedi.¹⁹³ Van Vilayeti dahilinde Erciş'e bağlanacak olan Zeylanderesi ve Sarısu adıyla iki beldenin kurulmasının gündeme alındığı 28 Ağustos 1921'de kendisi görüş bildirmiş ve ilgili kanun tasarısına onay vermiştir.¹⁹⁴

¹⁹⁰ **Türk Parlamento Tarihi**, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923), (Yay. Haz.: Fahri Çoker), III, TBMM Vakfı Yayınları, s.955-956.

¹⁹¹ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_429, E.T., 28.03.2024.

¹⁹² **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, I/2, Ankara,1981, s.155.

¹⁹³ **TBMMZC**, I/10, Ankara, 1951, s.432.

¹⁹⁴ **TBMMZC**, I/12, Ankara, 1958, s.116.

Fransızlarla yapılacak olan itilafname üzerine 16 Ekim 1921'de kapalı oturumda söz hakkı alan Hakkı Bey, günümüzde Suriye sınırları içinde kalan Resülayin'dan Cezire bölgesine kadar olan kısmın Türkiye hudutları dışında kalmasının olumsuz bir durum olduğunu dile getirdi. Bu konuda gerekli incelemenin yapılmasını istedi. Aynı oturumda ulaştırma konusunun da dile getirilmesini isteyen Hakkı Bey, Fransız'lar la yapılacak olan Antlaşmada ulaştırmanın ne olacağı hususuna dikkat çekmek için Hariciye Vekili'nin meseleyi değerlendirmesini istedi.¹⁹⁵

Adaman Aşireti Reisi Kulu Han Ağa'nın affına dair 30 Ağustos 1922'de Meclis'te görüşme yapılmıştı. Bu kişinin hakkında mahkeme hükmü olmadığı, Erciş beldeinde yağma hareketlerinde bulunduğu ve yaşının seksen olması nedeniyle Adliye Vekilligi'nden henüz bir karar gelmemesi sebebiyle affının Meclis Başkanlığında mümkün olmadığı dile getirildi. Buna üzerine Hakkı Bey, Adliye Vekilligi'nden konuya dair neden bilgi alınmadığını sorarak gerekçesini öğrenmeye çalışır.¹⁹⁶

Meclis'te yaptığı bir diğer konuşma ise sivil ahalinin ordudan terhis edilmesine dairdir. 23 Mart 1923 tarihindeki oturumda söz hakkı alan Hakkı Bey, Meclis Başkanlığına hitaben yaptığı konuşmada, Doğu illerinin halkı için 500.000 liranın daha önce tahsis edildiğini söyleyerek bu paranın ahali için kullanılması gerektiğini dile getirir.¹⁹⁷

Doğu vilayetlerindeki muhacirlerinin memleketlerine geri dönmesi, sevk ve iadesine dair 1 Nisan 1923'de ki oturumda söz hakkı alan Hakkı Bey, köylerdeki arazilerde su cetvellerinin harap olduğunu ve bunların tamir edilmeden halkın sıkıntıları yaşayacağını dile getirdi.¹⁹⁸

Van'daki su yollarının tamiri konusunda gerçekleştirilen 14 Nisan 1923'de ki oturumda önerge veren Hakkı Bey, oturumun sonunda kararı onaylayanlar arasında yer aldı.¹⁹⁹

Hakkı Bey Meclis'te Bayındırlık, PTT, İçişleri Komisyonları ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulu gibi görevlerde bulundu.²⁰⁰ I. Dönem TBMM'de Başkanlık

¹⁹⁵ TBMMZC, I/2, Ankara, 1922, s.338.

¹⁹⁶ TBMMZC, I/18, Ankara, 1922. s.428.

¹⁹⁷ TBMMZC, I/28, Ankara, 1961. s.116.

¹⁹⁸ TBMMZC, I/28, Ankara, 1961. s.295-297.

¹⁹⁹ TBMMZC, I/29, Ankara, 1961. s.106.

²⁰⁰ Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönem (1919-1923), III, s.955-956.

Divanı Katipliği'ne seçildi. II. Dönem'den VII. Dönem dahil olmak üzere Meclis'te görev yaptı. 3 Nisan 1943'de Ankara'da öldü.²⁰¹

II- Tefik (Demiroğlu) Bey

1862'de Van'da doğdu. Demirzade Hacı Yusuf Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini aldığı özel derslerle tamamladı. O dönemde Bargiri olarak adlandırılan Muradiye İlçesi Nüfus Kâtipliği'nde iş hayatına başladı. 10 Haziran 1892'de Van İstinaf Mahkemesi Temyiz Azalığı, 10 Temmuzda Aşar İhale Memurluğu görevlerini üstlendi. Erciş ve Adilcevaz'da da bu görevi yaptı. Kısa bir süre Kaymakam Vekilliği yaptıktan sonra 2 Eylül 1904 tarihinde Van Belediye Başkanı oldu.²⁰²

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Van Mebusu oldu. 18 Ocak 1912'ye kadar çalıştı. 14 Ocak 1919'da Hakkâri Mutasarrıf Vekili olarak görev yaptı. Bu görevde devam ederken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Van Milletvekili olarak seçildi.²⁰³

TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Van Milletvekili olarak seçilen Tefik Bey'in adına düzenlenen mazbatanın içeriği şöyleydi:

"Bu kere Van vilayetinin merkezi olan ve sancağı ahalisi tarafından BMM Meclisi azalığına intihap olunan Van Nüfus Müdürü Tefik Bey üçyüz otuz beş senesi kanuni sanisinin on dördüncü günü Hakkâri Muttasarrıflığı Vekâletine mübaşeret ve üç yüz otuz altı senesi Ağustosunun yirmi dokuzuncu günü Ankara'ya gitmek üzere infikak etmiştir. Mezkur üç yüz otuz beş senesi kanuni evvelinin on dördüncü günündeki şubâtı gayesine kadar hams hesabıyla şehri bir kuruş ve ahiren ikinci sınıf mutasarrıfa tahvil edilmiş olunmasından dolayı üç yüz otuz altı senesi martından itibaren şehri sekiz yüz kuruş hams vekâlet maaşı almıştır. Aldığı maaşlarının % 12 tevkifatı ile harp vergisini kâmilten ifa ederek bir güne zimmet ve ilişkisi kalmamıştır. Müdür Vekâletinde ifası hüsnü vazife etmiş ve erbabı namus ve istikamette bulunmuş olduğuna mübeyyin iş bu mazbata ita kılınmıştır".²⁰⁴ Anlaşılacağı üzere Milletvekili seçilince, 29 Ağustos 1920'de Ankara'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. İlgili mazbatada son maaş durumu ve bunda herhangi bir zimmetin bulunup bulunmadığı da

²⁰¹ **Türk Parlamento Tarihi**, Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönem (1919-1923), III, s.955-956.

²⁰² **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_429, E.T., 27.03.2024.

²⁰³ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_429, E.T., 27.03.2024

²⁰⁴ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_429, E.T., 27.03.2024.

belirtilmiştir. Mesleki hayatında görevine bağlı ve namuslu bir insan olduğu notu da düşünülmüştür.

5 Eylül 1920'de kabul edilen "*Nisab-ı Müzakere Kanunu*", gereğince iki aydan fazla Meclis Oturumlarına katılmayanların istifa edileceği hükmünce Tevfik Bey istifa etmiş olduğu sayılacağından kendisi hakkında 18 Eylül 1920'de işlem yapıldı. Tevfik Bey bu karara 3 Ocak 1921 de itiraz dilekçesi yazdı. 29 Ağustos 1920'ye kadar Hakkâri Mutasarrıf Vekâletinde bulunduğunu, Meclis Başkanlığı'nın milletvekilleri ile ilgili tebligatı kendisine ulaşınca valiliğe başvurarak gerekli işlemleri tamamlayarak elli altı günde Ankara'ya geldiğini ifade etti. Yapılan inceleme sonucunda, gerekçesi kabul edildi ve milletvekilliğinin onanmasına karar verildi. İktisat ve Bayındırlık Komisyonu ile ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda görev yaptı.²⁰⁵

Meclis'te bir kere söz hakkı alan Tevfik Bey, 28 Şubat 1921'de yapılan oturumda Aşair ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyesi bütçesi görüşülürken Milletvekilleri muhacirlere verilen iâşe miktarının bazı memurlar tarafından harcanıp muhacirlere verilmediğini iddia etti. Bunlar arasında muhacirlere gönderilen 1.000.000 liranın 900.000 lirasının memurlara ait olduğu da söylendi. Tevfik Bey tarafından bu iddiaları destekleyen bir konuşma yapıldı. Bir iâşe memurunun 80.000 lira çaldığı, durumun farkına varanların olayı muhacirin müfettişine haber verdiğini aktardı. Olay Urfa'da geçmekteydi. Gelen müfettiş inceleme yapılacağını bildirmesine rağmen atına binip giderken muhacirin dairesinden üç parça halıyı da çalıp götürmüştü.²⁰⁶

Tevfik Bey 9 Aralık 1922'de arkadaşları ile birlikte Hakkâri liva merkezinin Çölemerik'e nakli hakkındaki teklifin uygun olup olmadığına dair bir önerge verdi. Oturum Başkanı bu önergeyi Layiha Komisyonu'na gönderdi.²⁰⁷ 20 Şubat 1922'de Tecili Takibat Kanunu'nun bazı havalide yeniden ilanı hakkında TBMM'ye bir teklif sundu. Bu da Layiha Komisyonu'na sevk edildi.²⁰⁸ Tevfik Bey 12 Ocak 1922 de bir önceki teklifinde geçen konuyu yeniden Meclis gündemine taşıdı. Oturum Başkanı, Layiha Encümeni'nin mazbatasının geldiğini ve Adliye Encümeni'ne iletileceğini ifade etti.²⁰⁹ Milletvekilliği görevi sona erince Türk Dili ile ilgili çalışmalarına ağırlık verdi.

²⁰⁵ **Türk Parlamento Tarihi**, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923), III, s.962.

²⁰⁶ **TBMMZC**, I/8, s.535.

²⁰⁷ **TBMMZC**, I/25, s.276.

²⁰⁸ **TBMMZC**, I/25, s.466.

²⁰⁹ **TBMMZC**, I/25, s.310

Kaşgarlı Mahmut'un "*Divan-ı Lûgât-it Türk*" eserini ilk kez Türkçe'ye çevirdi. 7 Mayıs 1930'da Ankara'da öldü.²¹⁰

III- Emin (Girdivan) Bey

1874'de Van da doğdu. Rüştüyeden mezun oldu. Arapça, Farsça bilmektedir. Milletvekili olmadan önce Erzurum Mektupçusu olarak görev yaptı.²¹¹ I. Dönem TBMM'de Van Milletvekili olarak seçildi. Kendisine ait seçim mazbatasını TBMM arşivinde bulunmamaktadır. İsminin listede olup mazbatasının olmaması müstafi sayılması ile ilişkilendirilebilir.²¹² 6 Temmuz 1920'de BMM'nin faaliyetlerine katılmadığı için istifa etmiş sayıldı. 21 Ağustos 1963 de öldü.²¹³

IV- Hasan Sıddık (Haydari) Bey

1887'de Van'ın Muradiye İlçesi'nde doğdu. Babası Haydaranlı Aşireti Reisi Mehmet Sıddık Ağa'dır. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamlayabildi. Ailesine ait çiftlikte tarım ve ziraat işleri ile uğraştı. I. Dünya Savaşında Ruslara esir düştü. 1917 Rus İhtilali'nden sonra serbest kalarak ülkeye gönderildi. Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer aldı.²¹⁴ TBMM'nin I. Dönemi için 22 Haziran 1920'de Van Milletvekili seçildi. 22 Haziran 1920 tarihli mazbatasında şu ifadeler yer verildi: "*Ankara'da içtima edecek BMM azalığına icra kılınan intihapta Muradiye Kazası ahalisinden ve Hayderanlı Aşireti rüesasından Hasan Bey ekseriyeti ihsas eylediği tahakkuk etmekle iş bu mazbata tanzim ita kılındı*". Mazbatanın altında Van Valisi, Kadı, Defterdar, Mektubi Vekili, Ziraat Müdür Vekili, Müftü ve iki azanın mührü bulunmaktaydı.²¹⁵

Hasan Sıddık Bey Meclis'te görev yaptığı sürece birçok önerge sundu. 9 Aralık 1920'de Van-Beyazıt yolu için bütçeye tahsisat konulması²¹⁶; 14 Aralık 1920'de muhacirlerin temettü vergisi zamlarından muaf tutulmalarına dair bir önerge verdi.²¹⁷ Hasan Sıddık Bey 16 Aralık 1920'de Van Vilayeti dahilinde terk edilmiş bir halde

²¹⁰ **Türk Parlamento Tarihi**, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923), III, s.962-963.

²¹¹ **TBMM Albümü (1920-1950)**, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, I, (Nisan-2010), s.61.

²¹² **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_423, E.T., 29.03.2024.

²¹³ **TBMM Albümü (1920-1950)**, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler..., s.61.

²¹⁴ **Türk Parlamento Tarihi**, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923), III, s.957.

²¹⁵ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_425, E.T., 29.03.2024.

²¹⁶ **TBMMZC**, I/6, s.265.

²¹⁷ **TBMMZC**, I/6, s.356; **TBMMZC**, I/6, s.382.

bulunan petrol sahasının işletilmesi²¹⁸; 20 Aralık 1920'de Van muhacirlerine tohumluk sağlanması bunlar gibi yedi tane Meclis Başkanlığına sunmuştur.²¹⁹

Meclis'te Dışişleri ve İrşad komisyonlarında görev yaptı. Dört soru önergesi ve bir kanun önerisi verdi. Milletvekilliği I. Dönem de sona erince memleketine döndü. Bu sırada bir bucak müdürünün öldürülmesi olayı ile ilgili olarak soruşturulunca İran'a kaçtı. 15 Temmuz 1950'de kabul edilen 5677 sayılı Af Kanunu sayesinde 1951'de yurda döndü. İstanbul'da yaşamaya başlayarak ticaret yaptı. 9 Haziran 1966'da öldü. Soyadı Kanunu'nun kabulü ile almış olduğu Ertürk soyadını sonradan Haydari olarak değiştirdi.²²⁰

V- Haydar (Vaner) Bey

1875'de Yugoslavya sınırları içindeki Karadağ-Podgoritza kentinde doğdu. Babası Dakikzade Hacı İbrahim Efendi'dir. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra Mülkiye Mektebi'nin alt birimi olan İdadi kısmına kayıt yaptırdı. 14 Temmuz 1899'da bu okulun yüksek kısmını bitirerek Van İli Maiyet Memurluğu'nda göreve başladı. 18 Nisan 1902'de Çölemerik Kaymakamlığına atandı. 24 Ağustos 1902'de Adilcevaz Kaymakamlığı görevine uygun görüldü ve bir yıl süre ile bu görevini devam ettirdi. 7 Temmuz 1913'te Mutasarrıf oldu. 25 Şubat 1915'te Musul Vali Vekilliğine atandı. 13 Eylül 1917'de Bitlis, 31 Aralık 1917'de Diyarbakir ve 18 Mart 1918'de Van Valisi oldu. 29 Ağustos 1919'da görevden alındı. 10 Eylül 1919'da Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa tarafından Elaziz Vali Vekâletine getirildi. Bu sırada İstanbul Mebusan Meclisinin son dönemi için yapılan seçimlerde Van Milletvekili olarak seçimlere katıldı ve kazandı. Meclis'in feshi üzerine Heyeti Temsiliye'nin talimatıyla Ankara'ya geldi. 1 Mayıs 1920'de Van Milletvekili oldu.²²¹

Seçim Mazbatasında şu ifadeler yer verilmiştir: "1- *Van livasından nisabı ekseriyet hakkındaki hıfzı kanununda maddeyi mahsusanın tevkifen adedi nüfusa nazaran BMM'de bulunan aza miktarı (üç) olacaktır. Elyak-ı Meclise mezkur üç aza vardır. (Hakkı Bey, Haydar Bey, Hasan Bey).* 2- *İş bu mazbatanın tarihi nisabı*

²¹⁸ TBMMZC, I/6, s.384.

²¹⁹ TBMMZC, I/6, s.442.

²²⁰ Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönem (1919-1923), III, s.958.

²²¹ Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönem (1919-1923), III, s.959.

ekseriyet kanunun tarihi kabulünden tam kırk gün sonradır".²²² Haydar Bey Ankara'ya 13 Mayıs 1920'de vardı.²²³

Haydar Bey Meclis'te görev yaptığı süre içerisinde birçok önerge sunarak ilgili konular hakkında görüş bildirmiştir: 7 Temmuz 1920'de Seyyar jandarma müfrezeleri istihdamına yönelik verilen kanun teklifi hakkında;²²⁴ Ömer Naci Bey'in ailesine maaş bağlanılmasına dair 21 Nisan 1921'de Meclis Başkanlığına verdiği teklif;²²⁵ Ankara'ya gelen Ukrayna Heyetine Meclis huzurunda teşekkür edilmesine dair 7 Şubat 1922'de verdiği önerge;²²⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın Muhafız taburu komutanı ve daha sonra asi olan Topal Osman'ın cesedinin TBMM'nin girişinde teşhir edilmesine dair 2 Nisan 1923'de sunduğu önerge²²⁷ ve İntihabı Mebusan Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi sebebiyle Meclis'te 3 Nisan 1923'de yaptığı konuşma²²⁸ faaliyetleri arasındadır.

Meclis'te birçok farklı komisyonda ve araştırma kurullarında görev yaptı. Simko Ağa Olayı²²⁹ hakkında incelemede bulunmak üzere özel görevle Başkumandanlık tarafından 6 Mart 1922'de Van'a gönderildi. Burada yaptığı çalışmayı başarı ile tamamladı. Milletvekilliği görev süresi sona erince hayatının bundan sonraki kısmını İstanbul'da geçirdi. Fransızca, Arapça, Farsça, Kürtçe ve bütün Slav dillerini konuşabilmekteydi. Haydar Bey 26 Mart 1954'te öldü.²³⁰

VI- Kamil (Mendanlı) Bey

1876'da Van'da doğdu. Baba adı Ali'dir. Vekil olmadan önce çiftçilik ile uğraşmaktaydı. I. Dönem Van Milletvekili olup, Meclise gelmeden istifa etmiştir.²³¹ Seçim mazbatasını müstafi sayılmasından dolayı dosyasında yer almamaktadır.²³²

²²² **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_426, E.T., 30.03.2024.

²²³ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_426, E.T., 02.04.2024.

²²⁴ **TBMMZC**, I/2, s.102.

²²⁵ **TBMMZC**, I/10, s.54.

²²⁶ **TBMMZC**, I/15, s.237.

²²⁷ **TBMMZC**, I/28, s.308.

²²⁸ **TBMMZC**, I/28, s.342.

²²⁹ "Simko Ağa'nın 1918'den 1922'ye kadar Urmiye Gölü'nün batı ve güney bölgesinde özerk bir kürt yönetimini kurduğu, bu hareketin yüz yılın başındaki ilk siyasi kürt hareket i olduğu iddaa edilmektedir." (Mehmet Kaya, "Simko Ağa İsyanının Türk-İran İlişkileri Üzerindeki Etkileri (1905-1930)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, VII/14, (Kasım-2017), s. 206.

²³⁰ **Türk Parlamento Tarihi**, Milli Mücadele ve TBMM 1. Dönem (1919-1923), III, s.959-961.

²³¹ **TBMM Albümü (1920-1950)**, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler..., s.61.

²³² **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_427, E.T., 30.03.2024.

VII- Şeyh Masum Efendi

I. Dönem Van Milletvekilidir ancak uzun süre Meclis'e gelemediğinden 6 Temmuz 1920'de müstafi sayılmıştır.²³³ Seçim mazbatasını dosyasında yer almamaktadır.²³⁴

²³³ TBMM Albümü (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler..., s.62-63.

²³⁴ TBMM A., https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_428, E.T., 30.03.2024.

İKİNCİ BÖLÜM

CUMHURİYET'İN İLANI'NDAN 1950'YE KADAR VAN (1923-1950)

A- VAN'DA SİYASİ HAYAT

I- Van'da Siyasi Partilerin Kurulması

Cumhuriyet 29 Ekim 1923'de ilan edildi. Üzerinden on beş yıl geçmesine rağmen Van'da Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisinin²³⁵ il örgütlenmesi bazı sebeplerden dolayı gerçekleşmedi: Van'daki sorunların Ankara'yı tedirgin etmesi, Doğu ve Güneydoğu'da bir türlü sonu gelmeyen isyanlar²³⁶ ve Fırka'nın temel hedeflerinden uzaklaşarak yerelleşmesi²³⁷, Van'ın Ankara'dan uzakta olması, ulaşım ve haberleşmenin yetersizliği de bunda etkilidir.²³⁸ Bu dönemde toplam il sayısı altmış iki idi. CHF her beş ilden birinde parti örgütü kuramamıştı.²³⁹ Bundan ötürü ilk önce Van'da Halkevi'nin kurulduğunu tespit etmekteyiz. Türkiye'de 1932'de on dört farklı şehirde kurulan Halkevlerinden biriside Van'daydı. 24 Haziran 1932'de Van şehir merkezinde Türk Ocağı'ndan kalan binada faaliyetine başladı.²⁴⁰

1942'ye kadar parti örgütlenmesi gerçekleştirilemedi. CHF'ye bağlı bir kuruluş olan Halkevi partinin tek temsilcisiydi. Halkevinin faaliyetlerine uygun bir binanın yapılabilmesi için 17 Mart 1937'de Van'ın dışında Artvin, Erzurum, Erzincan,

²³⁵ "1923 seçimlerinin 3 Nisan 1923 tarih ve 320 sayılı kanun çerçevesinde yapılması kararlaştırılmıştır. TBMM kapanmadan önce Mustafa Kemal Paşa, 8 Nisan 1923 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun seçimlerde takip edeceği politikayı belirleyen 9 umde olarak anılan bir bildiri yayınlamıştır. Seçimlere Mustafa Kemal'in de içinde bulunduğu ileride Cumhuriyet Halk Partisi adını alacak birinci grup ile onun karşısında yer alan muhalefeti temsilen ikinci grup katılmıştır. Haziran-Temmuz 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen 1923 seçimlerine Mustafa Kemal, Ankara ve İzmir'den iştirak etmiş, iki yerden de başarılı olması neticesinde kendisi Ankara'yı tercih etmiştir". İkinci Meclis döneminde (1923-1927) Halk Fırkası 9 Eylül 1923'de resmen kuruldu. 10 Kasım 1924 tarihinde alınan bir kararla ismi "*Cumhuriyet Halk Fırkası*" olarak değiştirildi. (Yunus Ekici, "*Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası*", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XXVII/2, (Elazığ-2017), s.353, 355.)

²³⁶ "*Nasturi İsyanı (7-28 Eylül 1924), Şeyh Sait İsyanı (13 Şubat-31 Mayıs 1925), Şemdinli İsyanı (25 Haziran 1925-Haziran 1926), Koçuşığı İsyanı (7 Ekim-30 Kasım 1926), Hakkari İsyanı (6 Ekim 1926-Mart 1927), Sason İsyanları (1925-1937), Mutki İsyanı (26 Mayıs-25 Ağustos 1927), Ağrı İsyanları (1926-1930), Oramar İsyanı (6 Temmuz-10 Ekim 1930), Tendürek İsyanı (14-27 Eylül 1929), Savur İsyanı (26 Mayıs-9 Haziran 1930), Asi Resul İsyanı (22 Mayıs-3 Ağustos 1929), Bicar İsyanı (12 Ekim-17 Kasım 1927), Batuş İsyanı (20 Mayıs-9 Haziran 1927), Zeylan İsyanı (20 Haziran-18 Eylül 1930), Pülümür İsyanı (8 Ekim-14 Kasım 1930), Dersim (Tunceli Olayı, 1937-1938), Menemen Olayı (23 Aralık 1930)*". (<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-meydana-gelen-ayaklanmalar-1924-1938>, E.T.: 4.4.2024).

²³⁷ C. Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, I, Ankara, 1986, s.158.

²³⁸ Şerif Demir, "*Vanda Siyasi Hayat (1945-1960)*", **Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Van Özel Sayısı, (Nisan-2021), s.134.

²³⁹ C. Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, s.158.

²⁴⁰ Güneş Şahin, "*Van Halkevleri ve Faaliyetleri*", XXXI/52, **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, (Ankara-2012), s.104.

Bayburt, Kars ve Bitlis illerinde inşaatlara ayrılacak tahsisat belirlendi. Dahiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya tarafından bu yazı Başbakan İsmet İnönü'ye gönderildi.²⁴¹ Van için belirlenen miktar 20.000 lira idi. Burada bir il teşkilatı olmadığı için belirlenen miktar Van Valiliğine gönderildi. Aynı işlem Bitlis içinde gerçekleştirildi. Orada il teşkilatı bulunmamaktaydı. Diğer illerde ise belirlenen miktar CHP il başkanlıklarına gönderilecekti.²⁴² 29 Aralık 1937'de ise Van Halkevine gönderilen cilt sayıları dahil olmamak üzere otuz dokuz adet kitabın ulaştığını Halkevi Başkanlığı'ndan Parti Genel Sekreterliğine gönderilen yazıdan anlıyoruz.²⁴³ Van Halkevi'nin inşaatı için yapılan keşif bedeli, gider kalemleri ve imar planı CHP'nin bu işlerden sorumlu on üçüncü bürosu tarafından 4 Mart 1940-25 Ekim 1945 arasında tamamlandı.²⁴⁴

CHP siyasi varlığını Van'da Halkevi üzerinden yürüttüğünden bu kurumun şehirde yaptığı faaliyetlerin kapsamı önem arz etmekteydi. Bu bağlamda 30 Mayıs 1941'de Halkevi Başkanı Tunç Akoğlu ve Ortaokul Müdürü tarafından Halkevi Salonu'nda herkese açık bir konferans verildi. Bundan başka kötü propaganda ve paraşüt konusunda 1940 Temmuz'unda bir dizi konferans yapıldı. Öğretmenlerden Lütfü Güvenir ve Lütfü Yılmaz konuşmacı olarak katıldı.²⁴⁵ Van Özel İdare ve Belediye Bütçesi'nden Van ve Erciş halkevleri için 11 Nisan 1942'de toplam 6.500 lira ayrıldı.²⁴⁶ Bunun 5.000'i Van 1.500'ü Erciş içindi. 12 Mayıs 1942'de Van Halkevi Başkanı Nurettin Keskinbora 14 Mart 1942'de Halkevi Şube Komitelerinin oluşumuna dair gerçekleştirilen seçim hakkında CHP Genel Sekreterliğini bilgilendirecekti. 11 Nisan 1942 tarihli resmi yazı ve eklerinde şube komiteleri ve başkanlıklarına seçilmiş olan kişilerin isimleri ve memuriyetleri bildiren listeleri hem sekreterliğe hem de Birinci Umum Müfettişliğe gönderdi.²⁴⁷

1942 yılında Halkevi Şubelerinin faaliyet gösterdiği binaların tadilatlarının da devam ettiği resmi yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi Van-Erciş Halkevi'ydi. Kullanılan bina belediyeye aitti. Satın alınması teklif edilmişti. Ancak

²⁴¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10.0.0.79.523.6

²⁴² BCA, 30.10.0.0.79.523.6

²⁴³ BCA. 490.1.0.0.22.113.2

²⁴⁴ BCA. 490.1.0.0.1795.1277.1

²⁴⁵ BCA. 490.1.0.0.1013.910.1

²⁴⁶ BCA. 490.1.0.0.1795.1274.1

²⁴⁷ BCA.490.1.0.0.973.769.2

eksikliklerin giderilmesinden sonra teklif olunan bedel dahilinde satın alınması uygun görülmüştü.²⁴⁸

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal²⁴⁹ 1942'de doğu illerine bir inceleme gezisi düzenledi. Böylece CHP'nin Van'daki siyasi örgütlenmesi için de yeni bir süreç başladı. Bu ziyaret CHP'nin Van'da siyasi örgütlenmesinin somut adımıydı.²⁵⁰ İsmet İnönü 23 Temmuz 1945'de doğuda Palandöken, Bingöl, Malazgirt ve Van'a gezi²⁵¹ düzenledi. Onun bu seyahati CHP'nin örgütlenme sürecini hızlandırdı.²⁵² Bu dönemde parti üyesi olmanın siyasi bakımdan bir önemi yoktu. Çünkü şartları uyan herkes istediği zaman CHP'ye üye olabiliyor ve istediği zaman ayrılabilirdi. Yapılan çalışmalarının amacı parti üyesi sayısının fazla gösterilmesiydi. Üyelerin ideolojik bir bağlılığı da yoktu. CHP tek partiydi ve rakipsizdi.²⁵³

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de yeni birçok partili siyasi hayat denemesi başlayınca bu durum Van'da da etkisini gösterdi. Yaşanılan gelişmelere halkta ilgisiz kalmadı. CHP 29 Nisan 1946'da yerel seçimlerin önceden yapılmasını istedi. Bu duruma Demokrat Parti (DP) itiraz ettiyse de bir şey değişmedi. 26 Mayıs 1946'da yapılan yerel seçimlere Van'da katılım oranı %75'de kaldı. 82.000 oy alan CHP yerel seçimlerden başarılı çıktı. CHP Van Belediye Başkanlığını kazandı. 21 Temmuz 1946 Genel Seçimlerini de CHP erken bir tarihe almaya çalıştı. Ancak başarılı olamadı. 21 Temmuz 1946 da Türkiye'de Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı. Bu tarihten bir gün önce yani 20 Temmuz 1946 da DP Van İl Teşkilatı'nı kurduğu için seçimlere katılamadı.²⁵⁴ CHP'liler DP'ye bürokrasi konusunda bazı zorluklar çıkardı ve DP'ye katılmaya çalışanlara da Van'da müdahale edildi. Bu baskılar yüzünden

²⁴⁸ BCA.490.0.1.0.0.1795.1274.1

²⁴⁹ Memduh Şevket Esendal 29 Mart 1883'de Tekirdağ Çorlu'da doğdu. Kurtuluş Savaşı yıllarında Mustafa Kemal Paşa ile aynı safta savaşan İttihatçılar arasında bulundu. BMM kurulunca Azerbaycan'a ortaelçi olarak atandı. Bu görevde dört yıl boyunca kaldı. İstanbul'a döndükten sonra Kabataş ve Galatasaray liselerinde tarih ve coğrafya öğretmenliği yaptı. Daha sonra Tahran Elçiliği'ne atandı. Elazığ'da 1930-1932 yılları arasında milletvekili seçildi. Bilecik'ten iki ayrı dönemde milletvekili seçildi. Daha sonra CHP Genel Sekreteri olarak seçildi. Ankara'da 16 Mayıs 1952'de öldü. (**Türk Parlamento Tarihi**, TBMM IV. Dönem (1931-1935), I, TBMM Vakfı Yayınları, s.163).

²⁵⁰ "CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, 1942'de Doğu bölgesindeki vilayetleri ziyaret etti. Onun çabaları ve Cumhurbaşkanı İnönü'nün bölgeye yönelik ziyareti CHP'nin doğuda teşkilatlanmasının önünü açtı. CHP 1944 yılından itibaren bölgede kendi siyasi faaliyetlerini yürütecek yerel örgütlenme sürecini başlattı. Çok partili hayata geçişle birlikte muhalefet partileri de bölgede teşkilatlanma arayışlarına girdiler". (Şerif Demir, "Vanda Siyasi Hayat (1945-1960)", s.135-136).

²⁵¹ <https://www.ismetinonu.org.tr/ismet-inonunun-1924-1973-arasi-yurtici-ve-yurtdisi-gezileri/>, E.T.: 05.04.2024.

²⁵² Ş. Demir, "Vanda Siyasi Hayat (1945-1960)", s.135.

²⁵³ C. Koçak, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, s.163.

²⁵⁴ BCA, 490.1.735.100.5

başlangıçta DP'nin teşkilatlanması Van merkez ile sınırlı kaldı.²⁵⁵ 21 Temmuz 1946'daki Genel Seçim'de CHP Van'dan İbrahim Arvas, Muzzafer Koçak, Rüştü Oktar ile kazandı.²⁵⁶

CHP 1947'de yapılan muhtarlık seçimlerinde de kendisine bağlı adayların kazanması için çaba gösterdi. Van'ın bazı bölgelerinde DP'den CHP saflarına geçişler yaşandı. CHP Van'daki asıl oluşumunu da 1948'de tamamladı.²⁵⁷ Tüm sıkıntılara rağmen DP ise, Van İl Merkezi ve ilçelerindeki siyasi örgütlenmeyi 1948 yılında tamamladı. Millet Partisi'nin (MP)²⁵⁸ il teşkilatı Haziran 1949'da Van'da kuruldu. DP'den ayrılanlar MP'ye geçmeye başladı. Böylece Van'da muhalefet olarak bir kaç tane seçenek ortaya çıktı.²⁵⁹

Gevaş'ın Pisvanık, Vukunis, İsgirt, Harutis köylerinden 1 Nisan 1950'de DP'den CHP'ye yaklaşmakta olan genel seçimlerde CHP'nin galip çıkma olasılığından ötürü geçişler yaşandı.²⁶⁰ Değişen siyasi hava Van'a hareketlilik getirdi. Halk siyasilerin ilgisinden memnundu. 1946-1950 yasama yılı CHP Van Milletvekilleri de Van halkının sorunlarını meclise taşımaya çalışıyorlardı. Van Milletvekili Muzaffer Koçak, doğu illerinin kalkınması programın da Van'ın Meclis'te görüşülmemesine tepki göstermiş ve Van halkının sorunlarını dile getirmeyi teklif etmişti. Muzaffer Koçak ayrıca Van'da bir hastane ve bir doğum evi olduğunu, uzun yıllardan beri doktor atanmadığını dile getirerek bu hastanelere acilen doktor gönderilmesini Meclis'te dile getirdi.²⁶¹

Milletvekili genel seçimleri için Türkiye 14 Mayıs 1950'de sandık başına gitti. DP ve CHP bütün seçim bölgelerinde adayları ile yarıştı. Bunlardan başka MP yirmi iki, Milli Kalkınma Partisi (MKP) üç şehirde seçime katılabildi. İşçi Çiftçi Partisi, Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi ise

²⁵⁵ Ş. Demir, "Vanda Siyasi Hayat (1945-1960)", s. 135-136.

²⁵⁶ BCA, 490.1.735.100.5

²⁵⁷ Cemal Işık, **Demokrat Parti Döneminde Van**, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Ercan Çağlayan), Muş, 2023, s. 15.

²⁵⁸ "Millet Partisi 20 Temmuz 1948 tarihinde Ankara'da resmi kuruluşunu tamamladı. DP'ye ve CHP'ye karşı söylemleri ile ön plana çıktı. Parti, halkın istekleri doğrultusunda Türk siyasi hayatında yer aldı. Kurucuları arasında: Mareşal Fevzi Çakmak, Prof. Dr. Hikmet Bayur, Enis Akaygen, Prof. Dr. Kenan Öner, Doktor Mustafa Kentli, Osman Bölükbaşı, Osman Nuri Köni, General Sadık Aldoğan bulunmaktaydı. Genel yürütme kurulunda ise Yusuf Kemal Tengirşenk, Suphi Batur, Ahmet Tahtakılıç, Hasan Dinçer, Ahmet Oğuz ve Reşat Aydın'ı gibi partinin yaşamı ile beraber isim yapacak kişilerdir. Yeni partinin DP'den ayrılanlar tarafından kurulduğu görülmektedir". (Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, 1967, s.191).

²⁵⁹ Ş. Demir, "Vanda Siyasi Hayat (1945-1960)", s.136-137.

²⁶⁰ BCA, 490.1.0.0.441.1825.1

²⁶¹ Ş. Demir, "Vanda Siyasi Hayat (1945-1960)", s.137.

İstanbul'da seçimlere katıldılar. 14 Mayıs 1950'de saat 8.00 da oy verme işlemi başladı. Akşam saat 05.00 da bitti. Seçimler de bazı yerel olayların dışında ciddi sayılacak bir asayiş olayı görülmedi. Halk seçimlere büyük ilgi gösterdi % 89,3 katılım oranı sağlandı. Seçimin sonucunda DP kazançlı çıktı. Öyle ki DP'den dört yüz on altı, CHP'den altmış dokuz, MP'den bir ve bağımsız olarak da bir milletvekili seçildi. Böylece ülkenin büyük bir kısmında DP çoğunluğu elde etti. Celal Bayar Cumhurbaşkanı seçildi ve Adnan Menderes'i Başbakan olarak atadı.²⁶² Celal Bayar Cumhurbaşkanı olduktan sonra Van'ı 3 Ağustos 1951'de ziyaret etti. Aynı yıl diğer siyasi parti temsilcileri de Van'ı ziyaret ettiler.²⁶³

Türkiye için yeni bir dönem başladı. Ulaşımda karayolu yapımı öncelikli olarak tercih edildi. Ancak ödeneğin yetersiz olması, yol yapımında makine kullanımının yeterli olmaması ve eski yol yapım yöntemleriyle devam edilmesi sebeplerinden dolayı belirlenen hedefe ulaşamadı.²⁶⁴ Van'ın diğer iller ile bağı güçlenmeye başladı. Ekonominin de canlanmasının bir sonucu olan siyasi ziyaretler sayesinde fabrika ve barajların yapılması gündeme alındı. Van'ın kent sorunları da meclis gündemine taşındı. Çok partili hayata geçiş Van'ın ekonomik ve sosyal gelişim sürecini hızlandırdı.²⁶⁵

II- TBMM II. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1923-1927)

Birinci dönem TBMM ülkeyi işgalden kurtardı. Yeni kurulan devlet şimdide yapacağı inkılâplarla gelişmiş devletlerin düzeyini yakalamaya çalışacaktı.²⁶⁶

TBMM'nin 1 Nisan 1923 tarihli oturumunda, yüz yirmi milletvekili tarafından bir önerge verilerek seçimlerin yenilenmesi konusunda görüş bildirildi. Önergede I. TBMM'nin görevini layıkıyla yerine getirdiği belirtildi. Savaş halinin son bulduğu ifade edildi. Yeni dönemde seçimlerin yenilenmesinin faydaları üzerinde duruldu. TBMM'nin seçimleri yenileme kararı vermesinden sonra "*İntibahı Mebusan Kanunu Muvakkatinin Bazı Mevaddını Muadil Kanun*" kabul edildi.²⁶⁷ Buna göre yirmi ile

²⁶² Çağatay Benhür, "14 Mayıs 1950 Genel Seçimlerinde CHP ve DP'nin Seçim Kampanyalarının Ana Hatları", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 17, (2007), s. 73-74.

²⁶³ Ş. Demir, "Vanda Siyasi Hayat (1945-1960)", s.133.

²⁶⁴ Abdülaziz Kardaş, *Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü Havzası'nda (Van-Bitlis-Muş) yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Serpil Sürmeli), Erzurum, 2012, s.251.

²⁶⁵ Ş. Demir, "Vanda Siyasi Hayat (1945-1960)", s. 135-136.

²⁶⁶ *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM II. Dönem (1923-1927), I, TBMM Vakfı Yayınları, s.3

²⁶⁷ *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM II. Dönem (1923-1927), s.4.

otuz bin erkek nüfusa bir milletvekili seçilecekti. Nüfus otuz bini geçiyorsa milletvekili adedi artmaktaydı. Otuz bine kadar bir milletvekili, elli bine kadar iki milletvekili ve yetmiş bin ile doksan bin arası ise dört milletvekili seçilebilecekti. Meclis 11 Ağustos 1923'de açıldı.²⁶⁸

TBMM'nin II. Yasama Dönemi, Haziran-Temmuz 1923 ile Kasım 1927 yılları arasında gerçekleşti. Bu dönemde Van ilinden, Hakkı (Ungan), İbrahim (Arvas) ve Münip (Boya) Milletvekili seçildi.²⁶⁹

1- Milletvekillerinin Özgeçmişi

a) Hakkı (Ungan) Bey

Hakkı (Ungan) Bey son Osmanlı Mebusan Meclisi ve I. Dönem TBMM'de Van Milletvekili olarak görev yaptı.²⁷⁰ II. Dönem TBMM için mazbatasını 22 Temmuz 1923'de aldı. İlgili belgede şu ifadeler yer almaktaydı: "*Üç yüz otuz dokuz senesinde Van Vilayeti mebusluğu için icra kılınan intihab neticesinde iki yüz otuz altı rey ile Hakkı Bey'in mebus intihab edildiği anlaşılmış ve intihab muvafık görülmüş olmakla tasdik olunur*".²⁷¹ 12 Ağustos 1923'de Meclis'e katıldı.²⁷²

Hakkı Bey TBMM'nin aktif bir üyesi olmuştur. Birçok konuda önerge sunmuş ve görüş bildirmiştir. Darüleytamların bütçesine tahsilat ilave konusu sebebiyle çıkarılan Kanun kapsamında 8 Eylül 1923'de konuşan Hakkı Bey; Kars, Erzurum ve Van'daki darüleytamların bölgede yaşayan çocuklar için yetersiz kaldıklarını ifade ederek bunların bir an önce iyileştirilmelerini ifade etti.²⁷³

Belediye Vergi ve Resimleri Hakkında Çıkarılan Kanun kapsamında Hakkı Bey 17 Şubat 1924'de yapılan oylamada kabul oyu verenler arasında yer aldı.²⁷⁴ Okul kitaplarının Hükümet tarafından temin edilmesi hakkındaki kanun kapsamında 22 Nisan 1926'da konuşan Hakkı Bey, okul kitaplarının uzak okullardan başlayarak yakın okullara doğru dağıtılması gerektiğini ifade etti. Bunun sebebi olarak da, uzak okullara

²⁶⁸ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM II. Dönem (1923-1927), I, s.5.

²⁶⁹ https://www5.tbmm.gov.tr/TBMM_Album.htm, E.T.: 15.04.2024.

²⁷⁰ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM II. Dönem (1923-1927), III, s.785.

²⁷¹ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_1,2, E.T., 24.04.2024.

²⁷² **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM II. Dönem (1923-1927), III, s.782.

²⁷³ **TBMMZC**, I/2, Ankara, 1961, s.457.

²⁷⁴ **TBMMZC**, VI/2, Ankara, 1968, s.53.

kitap dağıtımının çok gecikebileceği dolayısıyla da eğitim-öğretimin aksayacağını dile getirdi.²⁷⁵

b) İbrahim (Arvas) Bey

Hakkâri'ye bağlı Başkale ilçesinde 1884'de doğdu. Babası Şeyh Adulhamid Paşa annesi ise Hatem Hatun'dur. İstanbul Sultanisi'ni 1912'de bitirdi. Hakkâri'de nüfus kâtipliği görevine 9 Haziran 1913'de atandı. Bölgenin Ruslar tarafından işgal edilmesi nedeniyle Musul'a göç etmek zorunda kaldı. Musul'un Ranya ve Duhok kazalarında nüfus memuru olarak çalıştı. 1918'de Hakkâri'ye geri döndü. 1920'ye kadar Tımar ve Edremit bucaklarında müdürlük yaptı. Gevaş'ta 19 Kasım 1920'de Kaymakam Vekilliği görevine atandı. 1921'de Şemdinan Kaymakamlığına terfi etti. Bu görevde devam ederken TBMM'nin I. Dönem seçimlerinde Hakkâri Milletvekili oldu.²⁷⁶

II. Dönem TBMM için yapılan seçimlere katıldı. Mazbatasını 22 Temmuz 1923'de aldı. İlgili belgede şu ifadeler yer almaktaydı: *"Van mebusluğu için İcra kılınan intihab neticesinde iki yüz otuz sekiz rey ile İbrahim Bey'in mebus intihab edildiği anlaşılmış ve intihab muvafık görülmüş olmakla tasdik olunur "*.²⁷⁷ İbrahim Bey II. Dönem TBMM çalışmalarına 19 Ağustos 1923'de katıldı.²⁷⁸

TBMM'de iki defa söz hakkı aldı. Sağlık sorunları sebebiyle etkin görev yapamadı. 8 Şubat 1924 yılında Dahiliye Vekaleti Bütçesi sebebinin görüşüldüğü toplantıda olumlu oy kullandı.²⁷⁹

Mübadele, İmar ve İskan Kanunu'nun sekizinci maddesi görüşülürken fikrini ifade ederek konu hakkında ayrıntılı bilgi verilmesini 13 Mart 1924'de ki oturumda istemiştir.²⁸⁰ İbrahim Arvas 21 Ekim 1965'de öldü.²⁸¹

c) Münip (Boya) Bey

Münip Bey 1288'de Van'da doğdu. Babası Mustafa Bey, annesi ise Gülnaz Hanım'dır. Van Ortaokulu'nda 11 Haziran 1885'te mezun oldu. Van Vilayeti Yazı

²⁷⁵ TBMMZC, XXIII/24, s.189.

²⁷⁶ Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem (1923-1927), III, s.787.

²⁷⁷ TBMM A., https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_192, E.T., 24.04.2024.

²⁷⁸ Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem (1923-1927), III, s.787.

²⁷⁹ TBMMZC, VII/2, s.162.

²⁸⁰ TBMMZC, VII/11, s.415.

²⁸¹ Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem (1923-1927), III, s.782.

İşlerinde aday memur olarak göreve başladı. Basra Vilayeti İdare Meclisi Başkâtipliğine 24 Mart 1910'da atandı. Basra Vilayeti Tahrirat Mümeyyizliğine 18 Kasım 1911'de ve mektupçuluk görevine 13 Nisan 1912'de getirildi. Bu görevden 24 Aralık 1912'de ayrıldı. Van İl Genel Meclis Üyeliği'ne 28 Haziran 1913'te seçildi. Osmanlı Meclisi Mebusanı'na 1914'te Hakkâri'den mebus seçildi. Meclis'in kapanmasına kadar bu görevine devam etti. TBMM'nin II. Dönem seçimlerine katıldı. 19 Temmuz 1923'te yapılan seçimde iki yüz otuz sekiz oy alarak Van'dan milletvekili seçildi. 22 Temmuz 1923'de Münip Bey mazbatasını aldı:²⁸² *"Üç yüz otuz dokuz senesinde Van Vilayeti Mebusluğu için icrai kılınan intihab neticesinde iki yüz otuz sekiz rey ile Münip Bey'in mebus intihap edildiği anlaşılmış ve intihap vaki muvaffık kanun görülmüş olmakla tasdik olunur".*²⁸³ Meclis çalışmalarına 25 Eylül 1923'te katıldı.²⁸⁴

Münip Bey'in Meclis'deki faaliyetlerini incelediğimizde kendisinin 17 Şubat 1924 de görüşülen Belediye Vergi ve Resimleri Hakkındaki Kanun Teklifine söz olarak katkıda bulunmuştur. Karesi Milletvekili Vehbi Bey'le aralarında Kanun Teklifine yönelik çıkan tartışmada *"han"* kelimesinin yerine *"evin"* kullanılmasını istedi.²⁸⁵ Van Milletvekili İbrahim Bey ile Van'daki Ziraat Bankası Şubesi'ne ait sermayenin görüşüldüğü 21 Nisan 1924 tarihli önergeye kabul oyu vermiştir.²⁸⁶

Mecliste Posta ve Telgraf, Mübadele, Lâyiha, Memurin Muhakemat, Kavanin-i Maliye, İmar ve İskân komisyonlarında faaliyet gösterdi. Münip Boya 5 Ağustos 1983'de öldü.²⁸⁷

III- TBMM III. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1927-1931)

III. Dönem Milletvekili Seçimlerinde ilk önce İkinci Seçmenler belirlendi. Bunun için süreç 1927'nin 30 Temmuz-5 Ağustos aralığında işletildi. CHF'nin tek parti olarak katıldığı III. Dönem Milletvekili Seçimleri 2-6 Eylül arasında yapıldı.

²⁸² **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM II. Dönem (1923-1927), III, s.784.

²⁸³ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_641, E.T., 24.04.2024.

²⁸⁴ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM II. Dönem (1923-1927), III, s.784.

²⁸⁵ **TBMMZC**, VI/104, s.57.

²⁸⁶ **TBMMZC**, VIII/1, s.958.

²⁸⁷ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM II. Dönem (1923-1927), III, s.784.

Seçim altmış bölgede gerçekleştirildi.²⁸⁸ Bu dönemde Van'dan iki Milletvekili seçildi. Seçilen Milletvekilleri, Hakkı (Ungan) ve Münip (Boya) beylerdir.²⁸⁹

1- Seçilen Milletvekillerinin Mazbatalarını Almaları ve Meclisteki Faaliyetleri

a) Hakkı (Ungan) Bey

III. Dönem seçimlerinde yüz yetmiş dört oy alarak Van Milletvekili oldu. Mazbatasını 22 Ekim 1927'de aldı.²⁹⁰ Mazbatasında şu ifadelere yer verilmekteydi: *"İntihab-ı mebusan kanunuyla onun bazı mevadını muaddel kanunun tebeyyül etiğı usül ve şerait dairesinde Van vilayeti mebusan intihabatı bilahare merkez ve mülhakatından tanzim edilip gönderilen mazbatalar heyetimiz huzurunda tetkik ve sırası ile reyler cem-i tetkik olunduğunda yukarıda ki cetvelde yazılan zevatın her birinin isimleri hizasında gösterilen miktarda rey aldıkları anlaşıldığından Hakkı Bey'in Van vilayeti namına mebus intihab edildiklerini ve bu intihabın bütün sefahat ve derecesi kanun ahkâmına ve usulüne tamamıyla mütabık olarak cereyan etiğini mübeyin. Bu mazbata iki nüsha olarak tanzim edildi".*²⁹¹

Hakkı Bey bu dönemde TBMM'de üç defa söz hakkı alarak görüş beyan etti. TBMM'nin 3 Mayıs 1928'de Divanı Muhasebat ve Cumhurbaşkanlığı Bütçelerine Ait Hesap Münasebetiyle²⁹²; 18 Mayıs 1929'da Bazı Vergilerin Nisbet ve Tevhidlerinin Belirlenmesine Dair Kanun Hakkında²⁹³ ve 20 Aralık 1930'da TBMM'nin aynı yılın Mayıs, Haziran, Temmuz aylarına ait mali hesaplarının tespitine dair yaptığı konuşmalar faaliyetleri arasındaydı.²⁹⁴

b) Münip (Boya) Bey

Münip Bey III. Dönem Milletvekilliğı için aday oldu. İkinci seçmenlerden yüz yetmiş dört oy alarak Van Milletvekili seçildi. 22 Ekim 1927'de mazbatasını aldı.²⁹⁵ Mazbatanın içeriğı diğer Van Milletvekili Hakkı Bey ile aynı idi. Sadece isim oy

²⁸⁸ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM III. Dönem (1927-1931), I, TBMM Vakfı Yayınları, s.36.

²⁸⁹ **TBMM Albümü (1920-1950)**, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, I, (Nisan-2010), s.175.

²⁹⁰ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM III. Dönem (1927-1931), III. s. 613.

²⁹¹ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_424, E.T., 25.04.2024.

²⁹² **TBMMZC**, IV/70, s.10.

²⁹³ **TBMMZC**, XII/66, s.12.

²⁹⁴ **TBMMZC**, XXIII/14, s.33.

²⁹⁵ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM III. Dönem (1927-1931), III. s. 613.

miktarı farklıydı: *"İntihab-ı mebusan kanunuyla onun bazı mevadını muaddel kanunun tebeyyül etiği usul ve şerait dairesinde Van vilayeti mebusan intihabatı bilahare merkez ve mülhakatından tanzim edilip gönderilen mazbatalar heyetimiz huzurunda tetkik ve sırası ile reyler cem-i tetkik olunduğunda yukarıda ki cetvelde yazılan zevatın her birinin isimleri hizasında gösterilen miktarda rey aldıkları anlaşıldığından Münip Bey'in Van vilayeti namına mebus intihab edildiklerini ve bu intihabın bütün sefahat ve derecesi kanun ahkamına ve usulüne tamamıyla mütabık olarak cereyan ettiğini mübeyin bu mazbata iki nüsha olarak tanzim edildi".*²⁹⁶ Münip Bey bu dönemki yasama çalışmalarında etkin olarak katılmadı.²⁹⁷

IV- TBMM IV. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1931-1935)

Seçimler 24 Nisan 1931'de yapıldı. CHF'nın iki yüz seksen yedi kişilik aday listesinin tamamı seçildi. CHF'nın Van adayları olan Hakkı (Ungan) ve Münip (Boya) beyler Milletvekili seçilerek TBMM'deki yerini aldı.²⁹⁸

1- Seçilen Milletvekillerinin Mazbatalarını Almaları ve Meclis'teki Faaliyetleri

a) Hakkı (Ungan) Bey

TBMM'ye 4 Mayıs 1931'de katıldı.²⁹⁹ Kendisine verilen mazbatanın içeriği şöyledir: *"İntihabı meb'usan kanunuyla onun bazı mevadını muaddel kanunun tayin ettiği usul ve şerait dairesinde Van vilayeti meb'usan intihabatı bilicra merkez ve mülhakattan tanzim edilip gönderilen mazbatalar heyetimiz huzurunda tetkik ve sırası ile reyler cem ve telfik olundukta yukardaki cetvelde yazılan zevatın her birinin isimleri hizasında gösterilen miktarda rey aldıkları anlaşıldığından Van Vilayeti namına meb'us intihap edildiklerini ve bu intihabın bütün safahatı ve derecatı kanun ahkamına ve usülüne tamamı ile mutabık olarak cereyan ettiğini mübeyyin bu mazbata nüsha olarak tanzim edildi".* Hakkı Bey iki yüz on beş adet ikinci seçmenden, iki yüz on üçünün oyunu alarak seçildi.³⁰⁰

²⁹⁶ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_641, E.T., 25.04.2024.

²⁹⁷ https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_istatistik.tutanak, E.T.:25.04.2024.

²⁹⁸ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM IV. Dönem (1927-1931), I. s.43.

²⁹⁹ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM IV. Dönem (1927-1931), III. s.588.

³⁰⁰ **TBMM A.**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_424_1_, E.T., 25.04.2024.

Hakkı Bey bu dönemde TBMM'de ki çalışmalara üç kez sözlü olarak katıldı.³⁰¹ Dahiliye Vekâleti'nin 15 Temmuz 1931 yılına ait genel bütçesi,³⁰² Mübadele ve Teffiz İşlerinin Tasfiyesi Hakkındaki 21 Temmuz 1931 Tarihli Kanun Münasebeti³⁰³ ile ve Milli Saraylardaki eşyaların konu edildiği 21 Aralık 1933 tarihli görüşmelerde³⁰⁴ söz aldı. Meclis Hesaplarını İnceleme Komisyonu'nun Başkanlığı görevinde bulundu.³⁰⁵

b) Münip (Boya) Bey

TBMM'ye 4 Mayıs 1931'de katıldı.³⁰⁶ Mazbatasında şu bilgiler bulunmaktaydı: *"İntihabı meb'usan kanunuyla onun bazı mevadını muaddel kanunun tayin ettiği usul ve şerait dairesinde Van Vilayeti meb'usan intihabatı bilicra merkez ve mülhakattan tanzim edilip gönderilen mazbatalar heyetimiz huzurunda tetkik ve sırası ile reyler cem ve telfik olundukta yukardaki cetvelde yazılan zevatın her birinin isimleri hizasında gösterilen miktarda rey aldıkları anlaşıldığından Van vilayeti namına meb'us intihap edildiklerini ve bu intihabın bütün safahatı ve derecatı kanun ahkamına ve usûlüne tamamı ile mutabık olarak cereyan ettiğini mübeyyin bu mazbata nüsha olarak tanzim edildi".* Münip Bey iki yüz on beş adet ikinci seçmenden, iki yüz on üçünün oyunu alarak seçildi.³⁰⁷

Münip Bey bu dönemde TBMM'de iki kez söz aldı. Devlet Tarafından İdare Olunan İnhisarlar Memurluklarından Ayrılanlara Yönelik 19 Mart 1932'deki Kanun³⁰⁸ ve Evkaf Umum Müdürlüğü'nün bütçesinin beşinci maddesinin değiştirilmesi hakkında 4 Temmuz 1934'de görüşülen kanun sebebiyle³⁰⁹ görüş beyan etti. TBMM'de Dilekçe Komisyonu'nda çalıştı.³¹⁰

³⁰¹ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM IV. Dönem (1927-1931), III. s.588.

³⁰² **TBMMZC**, III/28, Ankara, 1931, s.119.

³⁰³ **TBMMZC**, III/33, Ankara, 1931, s.277.

³⁰⁴ **TBMMZC**, XIX/16, Ankara, 1934, s.85.

³⁰⁵ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM IV. Dönem (1927-1931), III. s.588.

³⁰⁶ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM IV. Dönem (1927-1931), III. s.588.

³⁰⁷ **TBMM**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_641_1_4, E.T., 25.04.2024.

³⁰⁸ **TBMMZC**, VI/6, Ankara, 1932, s.65.

³⁰⁹ **TBMMZC**, XXIII/77, Ankara, 1934, s.392.

³¹⁰ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM IV. Dönem (1927-1931), III. s.588.

V- TBMM V. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1935-1939)

Türkiye'de kadınlara seçme ve seçilme hakkı 5 Aralık 1934'te verildi. CHF 2 Aralık 1935'te bir metin yayınladı ve kadınların partide etkin olmalarına zemin hazırladı. Bu bildiriden sonra ikinci seçmen ve parti üyesi olan kadınların sayıları arttı. 1935 yılında kadınlar ilk kez Milletvekili adayı olarak gösterildiler.³¹¹

V. Dönem Milletvekili Seçimleri tüm ülkede yapıldı ve CHF'nin göstermiş olduğu tüm adayları seçimi kazandı.³¹² Bu dönemde Van'dan Milletvekili olarak; Hakkı Ungan, İbrahim Arvas ve Münip Boya seçildi.³¹³

1- Seçilen Milletvekillerinin Mazbatalarını Almaları ve Meclisteki Faaliyetleri

a) Hakkı Ungan

V. Dönem'de Van Milletvekili seçildi. Kendisine verilen 20 Şubat 1935 tarihli seçim tutanağı ile Meclis çalışmalarına katıldı.³¹⁴ Tutanaktaki ifadeler şöyledir: "*İntihabi mebusan kanunuyla onun bazı mevaddını muaddil kanunun tayin ettiği usul ve şeraiti dairesinde Van Vilayeti mebusan intihabatı bilicra merkez ve mülhakattan tanzim edilip gönderilen mazbatalar heyetimiz huzurunda tetkik ve sırasile reyler cem ve telfik olundukta yukarıdaki cetvelde yazılan zevatın her birinin isimleri hızasında gösterilen miktarda rey aldıkları anlaşıldığından Hakkı Ungan Van vilayeti namına mebus intihap edildiklerini ve bu intihabın bütün safhatı ve derecatı kanun ahkamına ve usulüne tamam ile mutabik olarak cereyan ettiğini mübeyin bu mazbata yedi nüsha olarak tanzim edildi*". Üç yüz sekiz adet ikinci seçmenden, iki yüz altmış üçünün oyunu alarak seçildi.³¹⁵

Meclis Hesaplarını Tetkik Encümeni Mazbata Muharrirliği ve Reisliği görevinde yer aldı. Af Kanunu, 1936 yılı Muvazene-i Umumiye Kanunu, Diyarbakır, İran ve Irak Hudutlarına Kadar Gidecek Olan Demiryolları Hakkındaki Kanun, Mahrukat Kanunu, Genel Tatiller ve Ulusal Bayramlar Hakkındaki Kanun, Vakıflar Umum Müdürlüğü 1938 Yılı Bütçesi konularında söz aldı.³¹⁶

³¹¹ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem (1931-1935), I. s.17.

³¹² **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem (1931-1935), I. s.40.

³¹³ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem (1931-1935), II. s.747-749.

³¹⁴ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem (1931-1935), II. s.747.

³¹⁵ **TBMMA**, https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_424_1_, E.T., 26.04.2024.

³¹⁶ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem (1931-1935), II. s.747.

b) İbrahim Arvas

V. Dönem'de Van Milletvekili oldu. Seçim tutanağını 20 Şubat 1935'te alarak, 1 Mart 1935'te TBMM'ye katıldı. Tutanağı 7 Mart 1935 onaylandı.³¹⁷ Tutanakta; *"İntihab-ı mebusan kanunuyla onun bazı mevaddını muaddil kanunun tayin ettiği usul ve şeraiti dairesinde Van vilayeti mebusan intihabatı bilicra merkez ve mülhakattan tanzim edilip gönderilen mazbatalar heyetimiz huzurunda tetkik ve sırası ile reyler cem ve telfik olundukta yukarıdaki cetvelde yazılan zevatın her birinin isimleri hizasında gösterilen miktarda rey aldıkları anlaşıldığından İbrahim Arvas Van vilayeti namına mebus intihap edildiklerini ve bu intihabın bütün safhaatı ve derecatı kanun ahkamına ve usulüne tamam ile mutabık olarak cereyan ettiğini mübeyyin bu mazbata yedi nüsha olarak tanzim edildi"* ifadeleri yer almaktaydı.³¹⁸

İbrahim Arvas üç yüz sekiz adet ikinci seçmenden, iki yüz altmış üçünün oyunu alarak seçildi.³¹⁹ Maliye Encümeni ve Arzuhal Encümeni Üyeliği'nde ve Orman Kanunu Encümenliği üyeliğinde bulundu.³²⁰

c) Münip Boya

V. Dönem Van'dan milletvekili seçildi. Seçim tutanağını 20 Şubat 1935'te alıp, 1 Mart 1935'te TBMM'ye katıldı. 7 Mart 1935'te tutanağı onaylandı.³²¹ Bu tutanakta; *"İntihab-ı mebusan kanunuyla onun bazı mevaddını muaddil kanunun tayin ettiği usul ve şeraiti dairesinde Van Vilayeti mebusan intihabatı bilicra merkez ve mülhakattan tanzim edilip gönderilen mazbatalar heyetimiz huzurunda tetkik ve sırasıyla reyler cem ve telfik olundukta yukarıdaki cetvelde yazılan zevatın her birinin isimleri hizasında gösterilen miktarda rey aldıkları anlaşıldığından Münip Boya Van Vilayeti namına mebus intihap edildiklerini ve bu intihabın bütün safhaatı ve derecatı kanun ahkamına ve usulüne tamam ile mutabık olarak cereyan ettiğini mübeyyin bu mazbata yedi nüsha olarak tanzim edildi"* ifadeleri yer almaktadır.³²²

³¹⁷ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem (1931-1935), II. s.748.

³¹⁸ **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_192, E.T., 26.04.2024.

³¹⁹ **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_192, E.T., 26.04.2024.

³²⁰ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem (1931-1935), II. s.749.

³²¹ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem (1931-1935), II. s.749.

³²² **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_641, E.T., 26.04.2024.

Münip Boya üç yüz sekiz adet ikinci seçmenden, iki yüz altmış üçünün oyunu olarak seçildi.³²³ Bu dönemde Arzuhal Encümeni üyeliği görevine getirildi. Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu çalışmasına katıldı.³²⁴

VI- TBMM VI. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1939-1943)

Seçimler iki aşamalı olarak 15-21 Mart 1939'da yapıldı. Bütün seçmenler oylarını CHP'nin gösterdiği adaylara kullandı. Altmış iki ilde kullanılan ikinci seçmenlerin toplam oyu kırk bin dokuz yüz yetmiş dokuzdu. Ülke genelinde şiddetli kış şartları olmasına rağmen CHP için seçim sonuçları beklendiği gibi oldu.³²⁵ Seçim sonuçlarına göre Van'dan seçilen Milletvekilleri; Hakkı Ungan, İbrahim Arvas, ve Münip Boya idi.³²⁶

1- Seçilen Milletvekillerinin Mazbatalarını Almaları ve Meclis'teki Faaliyetleri

a) Hakkı Ungan

VI. Dönem TBMM için yapılan seçimde ikinci seçmenlerden iki yüz kırk üçünün oyunu olarak 26 Mart 1939'da seçildi.³²⁷ Kendisine sunulan mazbatada; *"TBMM Yüksek Reisliğine: 28.03.1939 tarih ve 6/1521 sayılı tezkereye ektir. TBMM'nin altıncı intihab devresi için yapılan intihab neticesinde Van Vilayeti Mebusluklarına seçildikleri Dahiliye Vekaletinin 5.5.1939 tarih ve 1847 numaralı tezkeresi ile bildirilen ve ilişik listede yazılı bulunan üç zaata aid mazbata takdim olunmuştur. Hakkı Ungan, İbrahim Arvas, Münib Boya"* ifadelerine yer verilmektedir.³²⁸

Meclis çalışmalarına 3 Nisan 1939'da katıldı. Meclis'te olduğu süre içinde Hesapları İnceleme Encümeni Başkanlığı ve Üyeliği görevlerinde bulundu.³²⁹

³²³ **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d01/Sm_641, E.T., 26.04.2024.

³²⁴ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM V. Dönem (1935-1939), I. s.749.

³²⁵ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VI. Dönem (1939-1943), I. s.39.

³²⁶ <https://www.tbmm.gov.tr/Kutuphane/MazbataAramaSonuc>, E.T.: 26.04.2024.

³²⁷ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VI. Dönem (1939-1943), V. s.739.

³²⁸ **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d06/Sm_424, E.T., 26.04.2024.

³²⁹ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VI. Dönem (1939-1943), V. s.739.

b) İbrahim Arvas

İbrahim Arvas VI. Dönem TBMM için yapılan seçimde 26 Mart 1939'da ikinci seçmenlerin iki yüz kırk üç oyunu alarak seçildi.³³⁰ İbrahim Arvas'ın mazbatasını Hakkı Ungan'la aynıydı ve tek bir belge de diğer milletvekilleri ile birlikte ismi geçiyordu.³³¹

TBMM'ye 3 Nisan 1939'da katıldı. Bu dönemde Maliye Encümeni'nde üyelik yaptı. Bununla birlikte; Devlet memurları maaşlarında yapılacak düzenleme için 26 Aralık 1941 de söz hakkı aldı. Konu hakkında herhangi bir ilerlemenin kaydedilemediğini ifade etti.³³² Bunun yanında, İskân Kanunu'nun 32. Maddesi'nin kabulü ve aynı kanunun bazı maddelerinin değiştirilmesi; Vergilerde İtiraz ve Temyiz Usûllerinin İncelenmesine Yönelik Kanun Teklifi Görüşmeleri; Orman Kanunu ile Erzincan ve çevresindeki depremler ve Millî Korunma Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında görüş ifade etti.³³³

c) Münip Boya

Münip Boya VI. Dönem TBMM için yapılan seçimde 26 Mart 1939'da ikinci seçmenlerin iki yüz kırk üç oyunu alarak seçildi.³³⁴ Münip Boya'nın mazbatasını diğer Milletvekillerinde olduğu gibi tek bir belge halinde düzenlenmişti. Onunla birlikte Hakkı Ungan ve İbrahim Arvas'ın da isimleri geçmekteydi.³³⁵ TBMM'ye 3 Nisan 1939'da katıldı. Dönem boyunca Arzuhal Encümeni Üyeliği görevinde bulundu.³³⁶

VII- TBMM VII. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1943-1946)

14 Aralık 1942'de yürürlüğe giren 4320 numaralı Mebus Seçimi Kanunu'na göre seçim süreci işletildi. İkinci seçmenleri belirlemek için 15-20 Şubat arası seçim yapıldı. Seçimlerin ikinci aşaması 28 Şubat 1943 Pazar gününde tamamlandı. CHP son kez Tek Parti olarak bu seçimlerde yer aldı. VII. Dönem TBMM 8 Mart 1943 ile 5 Ağustos 1946 arasında faaliyet gösterdi. Bu seçimlerde CHP adına aday listelerinde birçok yeni isim belirlenmiş ve aday olarak gösterilmişti. VII. Dönem TBMM için dört

³³⁰ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VI. Dönem (1939-1943), V. s.740.

³³¹ **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d06/Sm_192, E.T., 26.04.2024.

³³² **TBMMZC**, XXI/8, Ankara, 1941, s.55-56.

³³³ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VI. Dönem (1939-1943), V. s.740.

³³⁴ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VI. Dönem (1939-1943), V. s.741.

³³⁵ **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d06/Sm_641, E.T., 26.04.2024.

³³⁶ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VI. Dönem (1939-1943), V. s.741.

yüz elli beş Milletvekili seçildi. Meclis'in üçte biri yeni seçilen Milletvekillerinden oluşmaktaydı. Van Milletvekilleri şunlardı: Hakkı Ungan, İbrahim Arvas, Münip Boya ve Yusuf Nihad Berker. Bunların arasında Yusuf Nihad Berker ilk defa seçilen Milletvekilleri arasındaydı.³³⁷

1- Milletvekillerinin Mazbatalarını Almaları ve Özgeçmişi

a) Hakkı Ungan

Hakkı Ungan bundan önceki altı dönemde de Milletvekili olarak seçildi. Bu onun yedinci dönemi idi. Önceki dönemlerle ilgili olarak özgeçmişi hakkında bilgi verildi. 28 Şubat 1943'de mazbatasını aldı. İçeriğinde şu bilgilere yer verilmişti: *"4320 numaralı Mebus Seçimi Kanunu gereğince vilayetimizde yapılan seçim neticesinde iki yüz kırk dokuz rey ile Hakkı Ungan'ın vilayetimiz mebusluğuna seçilmiş olduğuna dair bu mazbata heyetimiz tarafından tanzim kılınarak kendisine verildi"*.³³⁸ Bu dönemde Hakkı Ungan Meclis çalışmaları içinde faal değildir.

b) İbrahim Arvas

İbrahim Arvas bundan önceki dört dönemde de milletvekili idi. Bu onun beşinci dönemi idi. İlk seçildiği dönemde özgeçmişi hakkında bilgi verildi. 28 Şubat 1943'de mazbatasını aldı. Mazbatasında hangi kanun doğrultusunda seçildiğine dair diğer vekillerle birlikte ortak bir mazbata tanzim edildi. *"4320 numaralı Mebus Seçimi kanunu gereğince Van Vilayeti Mebus Seçimi yapılmış merkez ve mülhak kazalardan tanzim edilerek gönderilmiş olan mazbatalar heyetimizce tetkik ve reylerin cem ve telfiki neticesinde yukarıda yazılan zevatın her birinin isimleri hisasında gösterilen miktarda aldıkları anlaşılmış olduğundan altıncı devre mebuslarından İbrahim Arvas, Münip Boya, Hakkı Ungan'ın Van Vilayeti namına mebus seçildiklerini yapılan seçimin kanun ahkâmına ve usûlüne tamamiyle mutabık olarak cereyan ettiğini mübeyyin bu mazbata nüsha olarak tanzim edildi"*.³³⁹

İbrahim Arvas bu dönemde TBMM'de sekiz defa söz hakkı aldı. Bunlar arasında ön plana çıkanlar; Ticaret Bakanlığı'nın 1944 Mali Yılı Bütçesi sebebiyle 27 Mayıs 1944'de ticari malların depolanabileceği ambarlara ihtiyaç duyulduğunu ifade

³³⁷ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VII. Dönem (1943-1946), I. s.30-31.

³³⁸ **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d07/Sm_424_1_, E.T., 26.04.2024.

³³⁹ **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d07/Sm_192_, E.T., 26.04.2024.

etti.³⁴⁰ Sümerbank Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi konusunda 28 Ocak 1946'da söz hakkı alarak Van gölünden soda çıktığını ve acil olarak Van'a fabrika yapılmasını dile getirdi.³⁴¹

c) Münip Boya

İlk seçildiği dönemde özgeçmişine dair bilgi verildi. 28 Şubat 1943'de mazbatasını aldı. Bunun içeriği hakkında ortak bir mazbata düzenlendiği için İbrahim Arvas'ın mazbatasını Münip Boya içinde geçerlidir.³⁴²

d) Yusuf Nihad Berker

Mora, Yenişehir de 1876 yılında doğdu. İstanbul Hukuk Mektebi'nden 1898'de mezun oldu. Kütahya Bidayet Mahkemesi Reisliği'ne atandı. Sırasıyla Çatalca, Konya, Kütahya, İzmir ve İstanbul'da bir çok mahkemede savcı ve hakim olarak görev yaptı. CHP'den VII. Dönem Van Milletvekili seçildi.³⁴³

31 Ağustos 1943'de mazbatasını aldı. Diğer seçilen Milletvekillerinin mazbatasını ortak iken Yusuf Nihad Berker'inki adına düzenlenmişti: *"4320 numaralı Mebus Seçimi Kanunu gereğince Van Vilayeti Mebus Seçimi yapılmış merkez ve mühlhak kazalardan tanzim edilerek gönderilmiş olan mazbatalar heyetimizce tetkik ve reylerin cem ve telfiki neticesinde yukarıda yazılan zevatın her birinin isimleri hizasında gösterilen miktarda aldıkları anlaşılmış olduğundan altıncı devre mebuslarından Yusuf Nihad Berker'in Van Vilayeti namına mebus seçildiklerini yapılan seçimin kanun ahkâmına ve usûlüne tamamiyle mutabık olarak cereyan ettiğini mübeyyin bu mazbata nüsha olarak tanzim edildi"*.³⁴⁴

Yusuf Nihad Berker VII. Dönem TBMM'de VII. iki defa söz hakkı aldı: Yargıtay Teşkilatına Dair Kanun'un görüşülmesi konusunda evrakların biriktiği ve buna çözüm bulunmasının gerekli olduğunu ifade etti.³⁴⁵ Askerlik Kanunu'nun altmış birinci maddesi hakkındaki kanun sebebiyle de 31 Mayıs 1944'de konuşmuş ve erlerin

³⁴⁰ TBMMZC, X/63, Ankara, 1944, s.370.

³⁴¹ TBMMZC, XXI/29, Ankara, 1946, s.135.

³⁴² TBMM A.,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d07/Sm_641, E.T., 26.04.2024.

³⁴³ TBMM Albümü (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, s.431.

³⁴⁴ TBMM A.,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d07/Sm_1324_1_7, E.T., 26.04.2024.

³⁴⁵ TBMMZC, VIII/25, Ankara, 1944, s.15-18.

on lira depo masrafından muaf tutulması gerektiği üzerinde durdu.³⁴⁶ TBMM'de yasama çalışmalarına katıldı. 1950 yılında öldü.³⁴⁷

VIII- TBMM VIII. Dönem Van Milletvekilleri ve Meclis Görüşmelerinde Van'ın Gündeme Gelmesi (1946-1950)

VIII. Dönem TBMM Milletvekili seçimlerinden önce 5 Haziran 1946 tarihinde çıkarılan kanun kapsamında seçimlerin tek dereceli olması kararlaştırıldı. Seçimin 21 Temmuz 1946'da yapılmasına karar verildi. Seçime altı parti katıldı. Bunlar; DP, MKP, CHP, Liberal Demokrat Parti, Yalnız Vatan İçin Partisi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi'dir. Bu partilerden CHP ve DP milletvekili çıkardı. Parti seçim propagandaları farklıydı. Demokratikleşme yolunda attıkları adımlar üzerinde duran Partiler farklı ideolojilere sahipti. Her iki Parti'nin savaş sırasında benimsedikleri dış politika birbirinden bağımsızdı. Ülkenin kazançları üzerinde duran CHP; özgürlük, demokrasi ve geçim sıkıntısına dikkat çeken bir DP vardı. Seçmenin katılım oranı % 75 olarak belirlendi. Seçimler gizli sayım, açık oy esasına göre yapıldı. Sonuçlara göre TBMM'de dört yüz altmış beş milletvekilliğinden üç yüz doksan yedisini CHP, altmış birini ise DP kazandı. Yedi adet milletvekilliği ise bağımsızlara geçti.³⁴⁸ Bu dönemde Van'dan CHP üç milletvekilliği kazandı: Bunlar: İbrahim Arvas, Muzaffer Koçak ve Rüştü Çamuşçuoğtar'dı.³⁴⁹

1- Milletvekillerinin Özgeçmişi

a) İbrahim Arvas

İlk seçildiği dönemde özgeçmişi hakkında bilgi verildi. 23 Temmuz 1946'da mazbatasını teslim aldı: *"Milletvekili Seçimi Kanunu gereğince İlimizde yapılan seçim sonucunda kırk beş bin iki yüz otuz dört oy ile İbrahim Arvas ilimiz milletvekilliğine seçilmiş olduğunu gösterir bu tutanak kurulumuz tarafından kendisine verildi".*³⁵⁰

TBMM'de birçok defa söz hakkı aldı: Vakıflar Genel Müdürlüğü³⁵¹ ve Milli Eğitim Bakanlığı'nın³⁵² 1948 Yılı Bütçelerinin görüşülmesi münasebetiyle 28 ve 29

³⁴⁶ TBMMZC, X/66, Ankara, 1944, s.480.

³⁴⁷ TBMM Albümü (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, s.431.

³⁴⁸ Türk Parlamento Tarihi, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), I. s.1-3.

³⁴⁹ TBMM Albümü (1920-1950), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, s.506-507.

³⁵⁰ TBMM A.,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d08/Sm_192, E.T., 26.04.2024; İlk seçildiği dönemde özgeçmişi hakkında bilgi verildi.

³⁵¹ TBMMZC, VII/12, Ankara, 1947, s.249.

³⁵² TBMMZC, VII/12, Ankara, 1948, s.249.

Aralık 1947'de söz aldı. Meclis'in şartlarından ötürü yaşanan iklim kaynaklı zorlukların Meclis çalışmalarını etkilemesi sebebiyle 20 Kasım 1948'de söz hakkı alarak görüşlerini ifade etti.³⁵³

TBMM Maliye Komisyonu'na 12 Ağustos 1946 tarihinde seçildi. TBMM'nin 1950'de seçim kararı almasından sonra siyasi faaliyetlerine son verdi ve CHP'den ayrıldı.³⁵⁴

b) Muzaffer Koçak

Van'a bağlı Erciş'te 1891'de doğdu. Lise mezunudur. Ticaretle uğraştı. CHP İl İdare Kurulu Başkanlığı ve İl Daimi Komisyon Üyeliği görevlerinde bulundu. 1946 seçimlerinde CHP Van Milletvekili oldu.³⁵⁵

23 Temmuz 1946'da Mazbatasını aldı. İlgili belgede şu ifadelere yer verilmişti: *"Milletvekili Seçimi Kanunu gereğince İlimizde yapılan seçim sonucunda kırk beş bin iki yüz yirmi dokuz oy ile Muzaffer Koçak ilimiz milletvekilliğine seçilmiş olduğunu gösterir bu tutanak kurulumuz tarafından kendisine verildi"*.³⁵⁶

TBMM'de çeşitli konularda üç kez söz hakkı aldı. Van'da Yaptırılan Askeri Hastane ve Uçak Alanı Hakkında Meclis Soruşturması Yapılmasına Dair 23 Haziran 1948'de verilen önerge,³⁵⁷ Başkale'deki askeri birliklerin erzak nakliyesine dair 14 Aralık 1949'daki açıklaması³⁵⁸ ve İran sınırında yapılmakta olan soygunculuğun önlenmesi adına 14 Aralık 1949'da görüş bildirmesi dikkat çekicidir.³⁵⁹

TBMM Ticaret Komisyonu'na 12 Ağustos 1946'da seçildi. Muzaffer Koçak 26 Mayıs 1981'de öldü.³⁶⁰

c) Rüştü Çamuşcuoktar

Van'da 1887'de doğdu. Harp Okulu'na 1 Aralık 1905'de girdi. 1908'de teğmenliğe terfi etti. Birinci Dünya Savaşı'nda 28 Ocak 1915'de Ruslar tarafından esir edildi. 15 Mart 1918'de kaçtı. Aynı yıl İstanbul'a ulaştı. Cumhuriyet'in ilanından sonra

³⁵³ TBMMZC, X/45, Ankara, 1948, s.309.

³⁵⁴ Türk Parlamento Tarihi, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), III. s.1081.

³⁵⁵ Türk Parlamento Tarihi, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), III. s.1082.

³⁵⁶ TBMM A.,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d08/Sm_1525, E.T., 26.04.2024.

³⁵⁷ TBMMZC, XII/75, Ankara, 1948, s.337.

³⁵⁸ TBMMZC, XXII/17, Ankara, 1950, s.212.

³⁵⁹ TBMMZC, XXII/17, Ankara, 1950, s.213.

³⁶⁰ Türk Parlamento Tarihi, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), III. s.1082.

siyasete girdi. CHP'den VIII. Dönem TBMM Milletvekiliği için seçimlere katıldı ve kazandı.³⁶¹

23 Temmuz 1946'da mazbatasını aldı. Mazbatasında; *"Milletvekili Seçimi Kanunu gereğince İlimizde yapılan seçim sonucunda kırk beş bin yüz elli bir oy ile Rüştü Oktar ilimiz milletvekilliğine seçilmiş olduğunu gösterir bu tutanak kurulumuz tarafından kendisine verildi"* ifadesi yer almaktadır.³⁶² TBMM Milli Savunma Komisyonu Üyeliğine 12 Ağustos 1946'da seçildi. 4 Temmuz 1957'de öldü.³⁶³

B- VAN'DA BAYINDIRLIK ÇALIŞMALARI (1923-1950)

Cumhuriyet'in ilanından sonra bayındırlık çalışmalarına ağırlık verildi. Bu alanda birçok eksiklik bulunmaktaydı. Geniş kapsamlı bir planlamaya ihtiyaç vardı.³⁶⁴

İzmir'de 17 Şubat 1923'te³⁶⁵ düzenlenen I. Türkiye İktisat Kongresi'nde bayındırlık alanındaki çalışmalara yönelik kararlar da alındı.³⁶⁶ Kongrede; *"altyapı çalışmalarının tamamlanması, demiryolu ve karayolu bağlantısının yeniden sağlanması, tarım ve yer altı/üstü kaynaklarından yararlanılması, ekonomik alanda bağımsızlığın gerçekleştirilmesi ve bu doğrultuda sanayileşmenin hızlandırılması, tarım, sanayi ve ticaret alanlarında bir uyumun olması, Türk toplumuna uygun bir kalkınma planının oluşturulması ve bünyeye uygun bir kalkınma planının hazırlanması"* yönünde kararlar alındı.³⁶⁷ İktidar Partisi CHP, yatırımları belirli bölgelerde yoğunlaştırdı. Türkiye'nin birkaç yerinde fabrika kurulması bu çalışmalara örnekti.³⁶⁸ Atatürk ekonomide tam bağımsızlık ilkesini savunuyordu. Ölümüne kadarda bu anlayışını terk etmedi. Ekonomik bağımsızlık olmadıkça siyasi bağımsızlığında hiç bir anlamı yoktu.³⁶⁹

Cumhuriyetin ilanından sonra 1930'lara kadar I. Türkiye İktisat Kongresi'nin de etkisiyle liberal politikalar uygulandı. 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın olumsuz

³⁶¹ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), III. s.1083.

³⁶² **TBMM A.**,https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/Gazeteler/Web/Mazbatalar//d08/Sm_1526, E.T., 26.04.2024.

³⁶³ **Türk Parlamento Tarihi**, TBMM VIII. Dönem (1946-1950), III. s.1083.

³⁶⁴ **50 Yılda Türk Sanayi**, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara, 1973, s.3.

³⁶⁵ Güneri Akalın, **Atatürk Dönemi Maliye Politikaları**, Ankara, 2008, s.26.

³⁶⁶ Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, Ankara 1992, s.19.

³⁶⁷ **Türkiye'de Ekonomik Yapı Değişimleri (1923-1988)**, Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara 1989, s.6.

³⁶⁸ **Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri**, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayını, Ankara 1993, s.87.

³⁶⁹ **50 Yılda Türk Sanayi**, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, s.3.

etkisiyle devlet ekonomisi de daha fazla söz sahibi olmaya başladı.³⁷⁰ Bu sosyalist ülkelerdeki gibi katı bir devletçilik değildi.³⁷¹ "İlmî Devletçilik" diye tanımlanmaktaydı.³⁷² Bu dönemde devletçi ekonomi süreci başladı.³⁷³ Devletin bu süreci iyi yönlendirebilmesinde I. Türkiye İktisat Kongresi'nde almış olduğu kararlar etkili olmuştu.³⁷⁴ I. Türkiye İktisat Kongresi'nde alınan kararların bir sonucu olarak tarım, bankacılık ve sanayi alanında yeni bir dönem başladı. 26 Ağustos 1924'te İş Bankası³⁷⁵ ve 19 Nisan 1925'te de Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu.³⁷⁶

28 Mayıs 1927'de çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile devlet yerli sanayiciyi yerli sermaye ile donatarak, ona her türlü bürokratik ve ekonomik kolaylığı sağlamayı hedefledi. Devlet Ekonomi Buhranı sonrası yerli sanayiciyi teşvik süreci de yaşanan olumsuzluktan payını aldı.³⁷⁷

I - Demiryolu Politikası ve Van'daki Yansımaları (1923-1950)

Cumhuriyet döneminde Osmanlı'dan kalma 4.111 km uzunluğunda demiryolu ağı vardı.³⁷⁸ Bunlar şöyleydi: "Anadolu hattı, Eskişehir'den Ankara ve Konya'ya; Anadolu-Bağdat hattı da Konya'dan Adana ve Irak'a, doğu demiryolları ise ülkeyi Avrupa'ya" ulaştırıyordu. Ankara'nın doğusunda Erzurum-Sarıkamış güzergâhı dışında demiryolu bulunmuyordu. Ruslardan kalma bu yol çok da aktif değildi. Anadolu ve Bağdat Demiryolları uluslararası taşımacılık için elverişliydi. Kuzey ve güney yolları için ana hat özelliği taşımaktaydı. Bu yolların bir diğer avantajı herhangi bir savaş durumunda askerlerin hızlı bir şekilde doğuya gönderilmesi, doğu da üretilen ürünlerin diğer bölgelere taşınmasının sağlanması, doğu dışındaki sınırların

³⁷⁰ Tunç Tayanç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, İstanbul, 1973, s.75.

³⁷¹ *Türkiye'de Ekonomik Yapı Değişimleri (1923-1988)*, s.13.

³⁷² Reşat Aktan, *Türkiye İktisadi I*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1968, s.31.

³⁷³ T. Tayanç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, s.75.

³⁷⁴ G. Akalın, *Atatürk Dönemi Maliye Politikaları*, s.3.

³⁷⁵ İş Bankası kurulduktan sonra Genel Müdürlüğü'ne eski İktisat Vekili Celal Bayar atandı. (Muzaffer Gökman, *50 Yıllık Tutanağı (1923-1973)*, İstanbul, 1973, s.25.

³⁷⁶ "Sanayi ve Maadin Bankası, özel kesim tarafından yeni kurulacak Sanayi ve Madencilik kuruluşlarına kredi sağlamak için kuruldu". (Necat Coşkun, *Türkiye'de Bankacılık Sektörü Piyasa Yapısı, Firma Davranışları Ve Rekabet Analizi*, İstanbul, 2012, s.5.)

³⁷⁷ Osman Arıkan, *Doğu Bölgesi'nin Sanayileşmesi*, Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayını, Baylan Matbaası, Ankara 1973, s.15.

³⁷⁸ "Demiryolu ağının 3.756 km'si yabancı şirketler tarafından işletiliyordu. Bunlardan 355 km'si Rus işgalinden kurtarılan topraklarda bulunuyordu. İmtiyaz verilmiş şirketler tarafından inşa edilen bu demiryolları sahilten iç kısımlara tasarlanmıştı". (Zübeyir Akçadurak, "Cumhuriyet Devrinde Türkiye Demiryolları", *Demiryollar Dergisi*, XXIV/ 296, (Haziran-1950), s. 60-62.)

güvenliğinin kolaylaştırılması konularında önemliydi. Fevzipaşa-Diyarbakır demiryolu hattı için de aynı durum söz konusuydu.³⁷⁹

Bazı yabancı şirketler tarafından yapılan bu yollar “ağaç dalı” şeklinde tasarlanmıştı.³⁸⁰ Ağaç dalları biçimindeki bu yollar ülkenin ticari pazarlarının parçalanmasına neden oluyordu.³⁸¹ Bu şekilde olması Cumhuriyet Türkiye’sindeki planlamaya uymadı. Buna göre ağaç dalı projesinin yerine demiryolu ağı projesi yapılacaktı. Buradaki merkez, başkent Ankara olacaktı. Ankara’dan Türkiye’nin her yerine demiryolu ağı kurulacaktı.³⁸²

TBMM’de 22 Nisan 1924’te kabul edilen kanunla; “*Anadolu Demiryollarının Mübayaasına ve Demiryolları Müdüriyeti’nin Teşkilat ve Vezaifine Dair*” yeni bir süreç başladı. Böylece Anadolu Hattı’nın satın alınmasına karar verildi. Hattın devletleştirilmesi 1928’de tamamlandı. 1930’lu yıllarından sonrada hız kazandı.³⁸³ “*Anadolu-Bağdat Demiryolları Müdüriyeti Umumiyesi*” adıyla bilinen “*Demiryolları İdaresi*”, “*Devlet Demiryolları Müdüriyeti Umumiyesi*” adını aldı. Bu kurum yeniden teşkilatlandı. Aynı zamanda Nafia Vekâleti’ne dahil oldu. Sahili olan illerin limanlarının teşkilat yönetim başkanlığına bırakılması konusu karara bağlandı. Yabancı şirketlerce yönetilenlerin tamamen devletleştirilmesi de 31 Mayıs 1927’de tamamlandı. Kabul edilen bin doksan iki Sayılı Kanun metni ile demiryolları teşkilatı “*Devlet Demiryolları ve Limanları İdare-i Umumiyesi*” oldu.³⁸⁴

Yukarıda ifade edilen kurulması planlanmakta olan demiryolu ağı şu hatları esas alacaktı: Anadolu hattı; Eskişehir üzerinden Ankara ve Konya’ya, Anadolu-Bağdat³⁸⁵ hattı; Konya’dan Adana’ya ve Irak’a yetiyecekti. Doğu demiryolları ise ülkenin Avrupa ile bağlantısını sağlayacaktı. Bu ağ ile yeni Türk Devleti’nin sınırları belirlenip, 1917 Ekim Devrimi sonrası doğal pazarlarını kaybeden Doğu Anadolu ve

³⁷⁹ Zübeyir Akçadurak, “*Cumhuriyet Devrinde Türkiye Demiryolları*”, s.40;

³⁸⁰ “*Bu amaçla emperyalistlerce inşa edilen ve ağaç sistemi diye tanımlanan demiryolu, gövdesi bir limana, dalı, budağı ise maden ve tarım bölgelerine uzanan “toplayıp-götüren” nitelikliydi*”. (Mustafa Sönmez, **Doğu Anadolu’nun Hikâyesi Kürtler: Ekonomik ve Sosyal Tarih**, Arkadaş Yayınları, Ankara 1992, s.99.

³⁸¹ A. Kardaş, **Cumhuriyet Dönemi’nde Van Gölü Havzası’nda (Van-Bitlis-Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)**, s.45

³⁸² İlhan Tekeli, **Cumhuriyet’in Harcı III-Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul, 2004, s.315.; Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Dönemi’nde Ekonomi**, Ankara, 1987, s.21.

³⁸³ **TBMM ZC**, II/ 8, s.1066-1081.

³⁸⁴ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Ankara, 2009, s.523.

³⁸⁵ “*Anadolu ve Bağdat Demiryolları, hem uluslararası taşımacılık için hem de kuzey ve güney yolları için ana hat olarak kullanıldı. Bu hat Türk ordusunun süratle seferber edilmesini, Şark Vilâyetlerinde üretilen ürünlerin başka bölgelere naklinin kolaylaştırması ve sınırların güvenliğinin sağlanmasını kolaylaştıracaktı. Fevzipaşa-Diyarbakır hattı için aynı şeyleri söylemek doğru olacaktır*”. (Uyanış, 1945, LXXVII/13, No: 2011/326, 7 Mart 1935, s.237.)

özellikle de Van bölgesine bu ağ ile ulaşım tekrar gelecekti. Van bölgesine gelecek olan demiryolu ağı ile ticari faaliyetler canlanacaktı. Şehrin kalkınması hızlanacak ve Van'da nüfus çeşitlenecekti. Ticaret yolları güzergâhlarında bulunan Van, demiryolu ağı sayesinde savaştan önceki durumuna gelebilecekti. Doğu'nun eski canlılığına kavuşması devlet yöneticilerinin de büyük arzusuydu. Bu doğrultuda doğu-batı bağlantısını sağlanacak kuzey-güney yönlü iki hat oluşturulmak istendi. 1. Hat: Ankara-Sivas-Elazığ-Van veya Ankara-Sivas-Erzurum hattı; 2. Hat: Fevzipaşa-Diyarbakır-Bitlis hattıydı. Demiryolu ağı yapımına Yolçatı'dan başlanıp, Elazığ-Van hattı ile Van'dan İran'a uzanan bir bağlantı oluşturulmak hedeflendi.³⁸⁶

Demiryolu faaliyetleri 1930'lu yıllardan sonra da sürdü.³⁸⁷ Ülke genelinde devam eden bu ağlardan en önemlisi Diyarbakır'dan başlayan ve Van'a ulaşan Diyarbakır-Kurtalan-Van hattıydı. Bu hattın önemine vurgu yapan dönemin Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya Kasım 1935'te şunları ifade etti: *“Daha şarka doğru mümkün olduğu kadar sürat ve ehemmiyetle hatlarımızı uzatmak gayemizdir. 1936 senesinden sonra da her halde daha ötelerde inşaata devam edeceğiz. Elaziz'den Van'a ve hududa kadar olan kısmın ilk istikşafını bir fen heyetine yaptırarak. Diyarbakır'dan Van'a kadar olan mesafe Elaziz'den Palu, Çapakçur ve Muş'tan geçmek şartıyla Van'a kadar olan mesafeye hemen müsavi gibidir. Her iki istikametinin umumi, hususi şartları, vaziyetleri vardır. Bu hususta alakadar makamların noktai nazarları mütealeaları alındıktan sonra hangisinin tercih edilmesi lazım geleceğine karar verilecektir”*.³⁸⁸ Van'a doğru açılan bu hattın tamamlanması mali sorunlardan dolayı istenilen sürede tamamlanamadı.

Bir başka önemli hat ise: Diyarbakır-Cizre-Van hattıydı. Bu hattın yapımına 12 Aralık 1938'de başlandı.³⁸⁹ Ekim 1939'da 35. km'ye ulaşıldı. Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması bu hattın yapımını geciktirdi. Bunun nedeni ayrılan ödeneğin yetersizliği idi. Köprü yapımı için demir ve kerestenin olmaması da önemli bir etkendi. Bu sorunlara çözüm bulmak için Genelkurmay Başkanlığı'nın askeri açıdan önemli gördüğü hat üzerindeki köprüler için demir temin etme yoluna gidilmesiydi.³⁹⁰ Bu doğrultuda ABD ile yapılan 4.000 ton demirin kullanılması konusunda anlaşmaya varılmış ve 1.000 tonu köprüler için kullanılacaktı. Hattın tamamına ise 444 ton demir

³⁸⁶ İ. Tekeli, **Cumhuriyet'in Harcı III-Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, s.316.

³⁸⁷ **TBMM Kavanin Mecmuası**, II/5, s.425.

³⁸⁸ **Cumhuriyet**, 25 Kasım 1935.

³⁸⁹ M. Gökman, **50 Yılın Tutanağı (1923-1973)**, s.105.

³⁹⁰ **Yeni Yurd Van**, 3 Ağustos 1937.

ayrılmıştı. Bu demiri Bayındırlık Bakanlığı işletip kullanacaktı. Bu sayede hat üzerinde yapılması planlanan köprüler kısa sürede kullanılacak hale gelecekti.³⁹¹

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra demiryolu yapım çalışmaları sürdürüldü. Bu dönemde önemli olan Elazığ-Van-İran hattı 1940'ta kabul edilen bir kânun ile beş yılda tamamlanması planlanıyordu. Bu doğrultuda İkinci Dünya Savaşı sonunda demiryolu yapım faaliyetleri hızlandırıldı. Şubat 1946'da hattın Elazığ-Palu'ya kadar olan kısmı bitirildi. Elazığ-Muş-Tatvan-Van-İran sınır hattının 135 km'lik bir bölümü 1947 yılının sonuna kadar bitirildi. Bu hat Doğu Anadolu'nun ve özellikle de Van'ın her türlü ihtiyacını karşılayabildiği gibi Van'ı ticari olarak da geliştirmeye başladı.³⁹² Van'dan başlayıp İran topraklarına kadar yapılması kararlaştırılan demiryolu, 1947'de tamamlanmışsa da Van için yeterli sermayenin olmaması ticari konuda Van'ın iyi bir seviyeye ulaşmasını engelledi.³⁹³

II - Karayolu Politikası ve Köprü Yapım Faaliyetleri (1923-1950)

Cumhuriyet ilan edildiğinde ulaşım imkânları, beklentileri giderecek düzeyde değildi.³⁹⁴ Yeni kurulan devletin en büyük sorunlarından biri bu ulaşım ağının yetersiz oluşuydu.³⁹⁵ Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne, 13.885 km'si bozuk ve tamire muhtaç yol ve 4.450 km'si de toprak yol kalmıştı. Buna doksan dört adet de köprüyü ekleyebiliriz.³⁹⁶ Kalan yol ve köprüler ülkenin ulaşım imkânlarının karşılanması konusunda oldukça uzaktı.³⁹⁷ Cumhuriyet Türkiye'sinde karayollarına önem verilmeye başlandı. Ülkede ülke savunması, tarım ve ekonomik hayatın sürdürülmesi, sosyo-kültürel gelişim gibi sebepler karayollarına verilen önemin nedenleri arasındaydı. Bu ihtiyaçları karşılamak için karayolu yapımına hız verilmesi gerekmekteydi. Karayollarının artması durumunda ana ticaret merkezlerine önem kazanacaktı. Şehirler buralara bağlanacaktı. Köyler ile bağlantı kurulabilecekti.³⁹⁸

Mustafa Kemal ve silah arkadaşları siyasi bağımsızlığın yanında iktisadi kalkınmanın da gerekli olduğunu biliyorlardı. Bu sebeple iyi bir ulaşım sistemi

³⁹¹ BCA, 030.10.153.81.9.

³⁹² Cumhuriyet, 5 Şubat 1946.

³⁹³ BCA, 030.10.153.81.9.

³⁹⁴ T. Tayanç, Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl, s.75.

³⁹⁵ İsmail Yıldırım, Cumhuriyet Döneminde Demiryolları, (1923-1950), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 36.

³⁹⁶ Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız, (Yay. Haz: Mustafa Babür, Fevzi İzzet Atalay), Karayolları Genel Müdürlüğü Matbaası, Ankara 1973, s. 35

³⁹⁷ A. Kardaş, Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü Havzası'nda (Van-Bitlis-Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950), s.37.

³⁹⁸ İsmail Yıldırım, Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950), s. 35; BCA, 030.10.6.37.36.

kurulmalıydı.³⁹⁹ Bununla ilgili olarak 15 Ocak 1923'te Eskişehir'de halka bir konuşma yaptı. *"Ülkenin yıkık ve harap hali ile halkın yoksulluğuna ve ülkenin içinde bulunduğu kötü durumun en önemli sebebi yolsuzluktur"* dedi.⁴⁰⁰

Mustafa Kemal, Türkiye'nin ekonomik olarak zor durumda olduğunun farkındaydı. Bu doğrultuda 17 Şubat-4 Mart 1923'de İzmir'de *"İktisat Kongresi"* gerçekleştirdi.⁴⁰¹ Kongrenin en önemli konularından biri ulaşım sorunuydu. Mustafa Kemal açılış konuşmasında ulaşım ile ilgili olarak şunları söyledi: *"...Memleketimizi bundan başka şimendifer ile ve üzerinde otomobiller çalışır şoselerle şebeke haline getirmek mecburiyetindeyiz. Çünkü garbın ve cihanın vesaiti bunlar oldukça, şimendifer oldukça bunlara karşı merkepler ve kağnı ile tabii yollar üzerinde müسابakaya çıkışmanın imkânı yoktur"*.⁴⁰²

Kongreye tüccar, çiftçi ve sanayi gruplarından temsilciler katıldı.⁴⁰³ Bu temsilciler ulaşım alt yapısı ve karayolları ile ilgili sorunlardan söz ettiler. Çiftçi grubu temsilcileri konuşmasında; *"memleketin her tarafının mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda yolların yapılması ve taşıma araçlarıyla donatılmasını"* istedi. Tüccar grubu temsilcileri; *"demiryolları yapımının hükümetçe bir programa bağlanmasını"* ifade etti. Sanayi grubu temsilcileri ise konuşmalarında; *"sanayi merkezleri olan büyük şehir ve limanlarla dâhildeki kasabalar arasında yollar aracılığıyla ülke içerisindeki ulaşımın acilen geliştirilmesini"* talep ettiler. Kongredeki istekler üzerine CHP Hükümeti ulaşım ile ilgili çalışmaya başladı.⁴⁰⁴ Ülke geneline yönelik ifade edilen talepler doğal olarak Van şehrini de ilgilendirmektedir.

Rusların Birinci Dünya Savaşı'nda Van'ı işgal etmesi ile Van'daki yollar ve köprüler zarar görmüştü. II. Dönem Van Milletvekillerinden Münip (Boya) ve İbrahim (Arvas) beyler 21 Nisan 1924'te TBMM'ye başvurdu. Van halkının mücadelesine

³⁹⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 242.

⁴⁰⁰ *"Milletimiz fakir düşmüştür. Memleketimiz harap olmuştur. Bu farkın ve harabinin esbabı muhtelifisi vardır. Bunların en mühimmi iktisadî mesailde geriliğimizdir ve bu geriliği tevlid eden yegâne sebep de yolsuzluktur. Bu gün dünya yollara fevkâlede ehemmiyet vermiştir. Deniz yolları, kara yolları vücuda getirmişlerdir. Hattâ Avrupalılar deniz yollarından gelerek bize rekabet bile ediyorlar, nitekim buğday mahsulü memleketimizde mebzulen yetiştiği halde, yollarımızın olmaması yüzünden bir taraftan diğer tarafa nakledemiyor ve dünyanın öbür ucundan mesela Amerika'dan gelen unları yemeğe mecbur oluyoruz. Yollarımızı asrın terakkiyatı hazıranın icap ettirdiği bir hali mükemmeliyete isal etmek lâzımdır. Ancak bu suretle memlekette hüküm süren fakru sefâlete çaresiz olabiliriz"*.(Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, s. 54).

⁴⁰¹ A. İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, s. 67.

⁴⁰² Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, s.115.

⁴⁰³ Ahmet Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s. 396-397.

⁴⁰⁴ A. İnan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, s.50.

vurgu yapan bu vekiller Van'ın ulaşım, kültürel ve ticari yönden geliştirilmesi yönünde istekte bulundu. Aynı vekiller Erzurum-Van karayolunun bir yıl içinde yapılması yönünde Nafia Vekâleti'nin görevlendirilmesini istedi. Aynı yıl Bitlis'in Diyarbakır, Siirt ve Muş ile olan ana yolları otomobil geçişine uygun hale getirildi.⁴⁰⁵

Van'da ulaşım alanındaki çalışmalar 1927 yılında da sürdü. Bu dönemde 550 km yol yapımı tamamlandı. Bu sayede merkez, ilçe ve köyler arasında ulaşım sağlandı. Daha sonra Van-Bitlis arasındaki yol düzeltildi. Bu yol üzerinde ki menfez ve köprüler onarıldı ve belli kısımlarda yenileri yapıldı. Bu çalışmaların yanında “*millî vahdet, millî mevcudiyet, millî istiklâl*” ilkeleri doğrultusunda hareket edildi.⁴⁰⁶ Van'ın ulaşım sorunu bu doğrultuda ele alındı ve iktisadi, sosyal, ticari yönden Van'ın gelişmesi hedeflendi.⁴⁰⁷ Milli Mücadele Dönemi'nde Van-Erzurum karayolunun tahrip olması da önemli bir sorundu. Bu yol üzerinde birçok köprü yıkılmak üzereydi. Van'da ulaşım konusunda çok fazla eksik vardı. Bu durum başta askeri ve posta hizmetleri olmak üzere birçok alanda Van'ın diğer illerle irtibatını kesmişti.⁴⁰⁸

İmar edilen yollar ile taşımacılık ve ulaşım önemli derecede gelişti. Van dışında doğudaki diğer vilayetler için yapılacak yol çalışmaları adına 1928'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye tarafından bir ödenek ayarlandı. Bu ödeneğin miktarı 250.000 lira idi. Fakat bu ödenek yol yatırımlarından daha çok doğuda kuraklık yaşayan bölgelerin ihtiyaçlarına kullanıldı. Köprü ve yolların yapımı için genel bütçeden ek ödenek talep edildi. Devletin demiryolları inşaatlarına ağırlık vermesi sebebiyle “*Devlet Yolları*” için yeterli bütçe sağlanamadı. Van ve diğer vilayetlerde kısmi olarak yol yapım çalışmaları bitirilebildi.⁴⁰⁹

1930'da Van'da yol yapım çalışmalarına hız verildi. Bunun sebebi Zeylan ve Ağrı bölgesinde asayiş ihlal eden bazı olayların yaşanmasıydı. Diyarbakır-Bitlis ve Bitlis-Van karayolunun yapımı için yirmi 28.000 liralık bir ödenek acil olarak çıkarıldı. Ancak bu para planlanan yolların yapımına yetmedi.⁴¹⁰ Bu sebeple Nafia Vekâleti, 11 Ekim 1930'da Maliye Vekâleti'nden ek ödenek için talepte bulundu. İcra Vekilleri Heyeti tarafından 15 Ekim 1930'da çıkarılan kararname ile Van'da yol yapımı için ek olarak 30.000 lira harcanmasına karar verildi. Devletçilik politikasının faaliyete geçmesi sonucu Van'ın diğer yerlerle bağlantı kurulmasına çalışıldı. Bu

⁴⁰⁵ BCA. 030.10.6.37.36

⁴⁰⁶ TBMMZC, V/2, Ankara, 1924, s.1022.

⁴⁰⁷ BCA, 030.10.147.48.10.

⁴⁰⁸ TBMM ZC, II/ 8, s.1022.

⁴⁰⁹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi (1927-1928), İstanbul, 1927, s.182.

⁴¹⁰ Cumhuriyet, 2 Temmuz 1929.

alışmalar sonucu Van'dan başlamak üzere; Hakkâri'ye, Bitlis'e, Siirt'e ve Muş'a giden ana yollar yapıldı. Bu sayede Van ile evre iller arası ulaşım daha hızlı ve daha kısa gerçekleşmeye başladı. Van ulaşımı ile ilgili diğerk çalışmada Malatya-Elazığ ve Muş ana yol bağılantılarının Van ile birleştirilmesi idi. Bununla Van batıdaki şehirlere bağlanabilecekti. Bu amaçla çalışmalar yapılmaya başlandı. Elazığ-Malatya arasında olan Fırat Nehri zerinde İsmet Paşa Köprüsü inşa edilmeye başlandı. Köprü 1932'de tamamlandı. Van'da yapılan köprü çalışmaları ve karayolları inşası çalışmaları yeterli finans desteğinin olmaması, iş makinesi sayısının az olması ve bölgede yaşanan asayiş olayları sebebiyle Cumhuriyet'in ilk on senesinde istenilen düzeye ulaşmadı.⁴¹¹

CHP Hkmetinden İçişleri Bakanı şükrü Kaya, 22 Haziran 1932'de TBMM'de Doğu Anadolu için bayındırlık ve karayolları çalışmalarına değindi ve şöyle devam etti: *“Umumi Müfettişlik, memlekette hiç bir fabrika yokken un fabrikaları açtı. Belediyelere elektrikler yaptırdı. şark şehirlerimizde de garptakiler gibi mran faaliyetine başladı. Van'da da mran faaliyeti başlamıştır. Van bir şehir haline gelmek üzere dir. Van'ın en büyük mahrumiyeti nüfusudur. Nüfus olmayınca tabiidir ki mran da geç olur. Hakkâri'ye asırlarca dünya kuruldu kurulalı keçi geçmeyen yerlerinden bugün otomobil geçmektedir. Bugün Hakkrililer otomobillerle seyahat etmektedirler”*.⁴¹²

Van Gölü İşletme İdaresi de Van'ın ulaşım ve taşımacılık alanında önemli hizmetlerde bulundu. Batıdaki şehirler ile Van arasında bağılantı kuran bu işletme özellikle Van-Bitlis arasında faaliyet gösterecek olan gemileri İstanbul Haliç Tersanesi'nde inşa ettirmeye başladı. Ayrıca Cumhuriyet, Ahtamar Adası, Tuğ Motorları ve Yayla Dubası da Van Gölü'nde yolcu taşımaya başlayan gemiler oldu. İşletme 19 Mart 1934'te işlerinin kontrol edilmesi ve yürütülmesi konusunda Birinci Umum Mfettişliğ'e tam yetki verdi. İşletme Van'ın iktisadi olarak gelişmesi, Van Gölü'nde taşımacılık yapılması, asayiş olaylarının belirlenip tedbirler alınması konularında söz sahibi oldu. Ayrıca balıkçılığın teşvik edilmesi, yeni iskeleler kurulması da işletmenin görev alanına girmektedir.⁴¹³

⁴¹¹ Cumhuriyet, 2 Temmuz 1929.

⁴¹² TBMM ZC, IV/ 9, s.249.

⁴¹³ Son Posta, 29 Kasım 1936.

Van'da 1935-1937 arası yüz dört köprü inşa edildi. Van Hususi İdare Bütçesi'nden 33.472 lira köprü yapımı için harcandı. Bu bütçe ile Van-Hakkâri yolu da onarıldı. Bu yol üzerinde dört köprü yapıldı.⁴¹⁴

İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkisi Van'da da kendisini gösterdi. 1939'da yaşanan bu olaylar karayolları için yol ödeneklerinin azaltılmasına sebep oldu. İş gücü ve malzeme yetersizliği de 1939'un sonunda baş gösterdi. CHP Hükümeti 1940'ta bir takım tedbirler almaya çalıştı. TBMM'de kabul edilen Milli Korunma Kanunu'nun otuz beş ve altmış beş numaralı kararları doğrultusunda köprü, yol, havaalanı, için iş gücü ve taşıma araçlarının öncelikle elde edilmesi istendi. Van'da 1941'de 24 km yeni karayolu inşa edildi. On üç adet menfez ve dört köprü yapıldı. Temmuz ayına kadar Van kendi imkânları çevresinde Van-Edremit ve Van-İskele yollarını onardı.⁴¹⁵ Karayolunun önem kazanması savaş zamanında daha iyi anlaşıldı. Hükümet savaşla ilgili yeni kararlar aldı. Bayındırlık Bakanlığı, Şose ve Köprüler Kanunu'nu 1942'de kaldırdı. Yeni kabul edilen tasarıya göre; Türkiye'deki yollar; Birinci sınıf vilâyet yolları Milli Şoseler (Devlet Yolları), İkinci sınıf vilâyet yolları, Köy yolları şeklindeydi. 1943-1950 yılları arasında bu yollar tamamlandı. Bütçe sebebiyle yeterli düzeyde önem verilemeyen Van Vilayeti karayolları 1952'ye kadar tamamlanamadı.⁴¹⁶

C- VAN'DA EĞİTİM VE KÜLTÜR FAALİYETLERİ (1923-1950)

Van özelinde eğitim ve kültür faaliyetlerine geçmeden önce bu alandaki genel politikalara değinmemiz yerinde olur. Eğitim ve öğretim faaliyetlerine 1923'e kadar yeterli ödenek ayrılmadı.⁴¹⁷ Ülkenin içinde bulunduğu şartlar da bu durumda etkiliydi.⁴¹⁸ Bu dönemde yetersiz bütçe sebebiyle ihtiyaçları karşılayacak sayıda okul yapılamadı. Mevcut okullarda çalışan öğretmenlerin de maaşları tam olarak ödenemedi. 1923'de faaliyet gösteren medreseler ile birlikte yeni eğitim kurumları açılmaya başlandı.⁴¹⁹ Yeni okulların açılması ile eğitim kurumlarında da çeşitlilik oluştu. Bütçenin yetersiz olması sebebiyle 1923'de iki tür eğitim verilmeye başlandı.⁴²⁰ Yeni eğitim kurumlarının ekonomik olarak desteklenememesi eğitimde çift başlılığa

⁴¹⁴ **Son Posta**, 15 Aralık 1936.

⁴¹⁵ **Yeni Yurd Van**, 18 Temmuz 1941.

⁴¹⁶ Leyla Şen, **Türkiye'de Demiryolları ve Karayollarının Gelişim Süreci**, Ankara, 2003, s.85-86.

⁴¹⁷ Necdet Sakaoğlu, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 14;

Mehmet Rauf İnan, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 55.

⁴¹⁸ **TBMM ZC**. I/5, s. 109-110.

⁴¹⁹ Hasan Ali Yücel, **Türkiye'de Orta Öğretim**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s.629.

⁴²⁰ Yücel Demirel, "*Van Valisi Tahsin (Uzer) Bey'in Mektubu: Van'da Asayiş Berkemal*", **Toplumsal Tarih Dergisi**, V/27, (Mart-1996), 25.

neden oldu.⁴²¹ Milli Mücadele Dönemi'nden hemen sonra imkânların yeterli olmaması da etkiliydi.⁴²²

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1924'te Meclis'in İkinci Yasama Yılı'nda eğitim-öğretim ile ilgili konuşma yaptı: “*Memlekette maarif nurunun yayılmasına ve en ücra köşelere kadar nüfuz etmesine bilhassa nazar ediyoruz. Dört sene evvel maarife tahsis ettiğimiz vesaiti bugün on misline iblâğ etmiş bulunuyoruz. Evvel emirde vesaitin müsmir ve amelî olmasına ve asla israfa uğramamasına ehemmiyet veriyoruz. Bu cihet müemmen bulundurulmakla beraber maarifin vesaitini mütemadiyen tezyid etmek lüzumuna kanaatimizi muhafaza edeceğiz*”.⁴²³

Mustafa Kemal Paşa 25 Temmuz 1924'te Öğretmenler Birliği Kongresi'ne katıldı. Kongrenin amacı Öğretmenler Birliği kuruluşlarının Van gibi uzak yerlerdeki öğretmenleri kapsamasıydı. Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmasında şöyle ifadeler vardı: “*Arkadaşlar, yeni Türkiye'nin birkaç seneye sığdırdığı askerî, siyâsî, idarî, inkılâbat sizin, muhterem muallimler, sizin içtimaî ve fikrî inkılâptaki muvaffakiyetinizle teyit olunacaktır. Hiçbir zaman hatırlarınızdan çıkmasın ki, Cumhuriyet sizden fikri hür, vicdanî hür, irfanî hür nesiller ister*”.⁴²⁴

Başbakan Ali Fethi (Okyar) 27 Kasım 1924'de TBMM'de Hükümet Programını okudu. İzlenilecek eğitim politikalarından bahsetti. Tevhid-i Tedrisat Kanunu çerçevesinde Türk gençliğine nasıl bir eğitim verileceği hakkında değerlendirmelerde bulundu.⁴²⁵

Devlet 1925'den itibaren öğretmen ihtiyacını karşılamak için çalışmalar başlattı.⁴²⁶ 1926'da Maarif Teşkilatı Hakkında Kanun çıkarıldı.⁴²⁷ Kırısaldaki öğretmen ihtiyacını karşılayabilmek için 17 Nisan 1940'da Köy Enstitüleri açıldı. 1949'a kadar sayısı yirmi ikiye buldu.⁴²⁸ DP'nin 14 Mayıs 1950'de iktidara gelmesinden sonra her alanda olduğu gibi eğitim konusunda da yeni bir süreç başladı.⁴²⁹

⁴²¹ Van İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim Tarihi, Van Valiliği Yayını, Van, 1999, s. 189.

⁴²² TBMM ZC, I/ 5, s.109.

⁴²³ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1919-1938), I, s.344.

⁴²⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938), II, s.115.

⁴²⁵ TBMM ZC, X/ 2, s.99.

⁴²⁶ Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967) Ankara, 1967, s. 85-91.

⁴²⁷ TBMM ZC. IV/3, s. 522-525.

⁴²⁸ Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketlerinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", Atatürk Yolu, IX/18, (Mayıs-2005), s.267.

⁴²⁹ H. A. Koçer, Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi, (1848-1967), s. 85-91.

I- Van'da Okullaşma ve Öğretmen İhtiyacının Karşlanması

Van'da Osmanlı'dan beri süre gelen ilkokul yetersizliği, Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etti. Ortaokul eksikliği de söz konusuydu. 1923'de Van'da sadece yüz yirmi öğrencisi olan bir ortaokul vardı.⁴³⁰ Çevredeki yerleşim birimlerinden de öğrenci gelmekteydi.⁴³¹ Bu okulda dört memur ve yirmi beş öğrenci vardı. 1924'de öğrenci sayısı yüz on yedi oldu.⁴³²

Van'da 1924'de tek dersliği olan bir ilköğretim okulu açıldı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ilkeleri doğrultusunda çağdaş, halkçı, laik, cinsiyet ayrımına gidilmeden fırsat eşitliğine dayalı ve kırsalın eğitimi öncelikli sıradaydı.⁴³³ Ortaokulu bitiren başarılı öğrenciler Erzurum'a gönderilmekteydi.⁴³⁴ 1924'ün sonuna gelindiğinde Van ve Bitlis'te yatılı okul açıldı.⁴³⁵ Yeni açılan bu okullarla bölgede okur-yazar oranının artırılması hedeflendi.⁴³⁶

Van'da öğretmenlerin grev yapması nedeniyle eğitim-öğretim durma noktasına geldi. Doğunun diğer illerinde de durum çok farklı değildi. Durumun farkına varan Hükümet bu sorunu çözmek için çaba gösterdiyse de başarılı olamadı. Mustafa Kemal Paşa yukarıda ifade edilen politikalar kapsamında cehaletle mücadele için devletin bütün imkânlarını seferber etti.⁴³⁷

Öğretmenlerin maaşlarının eksiksiz verilmesi, barınma sorunlarına çözüm getirilmesi ve köylerde geçinebilmeleri için öğretmenlere erzak verilmesine çalışıldı. 7 Haziran 1925'te yürürlüğe giren 2049 Sayılı Kararname ile bu sorunlar kısmen de olsa çözüldü. İlgili Kararnamenin adı: “*Şark Vilâyetlerine Gidecek Muallimlere İtası*

⁴³⁰ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi (1925-1926), Matbaa-ı Âmire, İstanbul 1926, s.336.

⁴³¹ Van, 3 Nisan 1943.

⁴³² A. Kardaş, Cumhuriyet Dönemi'nde Van Gölü Havzası'nda (Van-Bitlis-Muş) Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950), s.83.

⁴³³ Van İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim Tarihi, Van, 1999, s.60-80.

⁴³⁴ H. A. Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, s.629.

⁴³⁵ TBMM ZC. II/9, s. 35.

⁴³⁶ Ayın Tarihi, XX/67, Birinciteşrin/Ekim 1929, s. 4914.

⁴³⁷ Mustafa Kemal Atatürk 1 Mart 1922'de Meclis'in Üçüncü Toplantı yılı açılışında şöyle demektedir: “Efendiler! Asırlardan beri milletimizi idare eden hükümetler tâim-i maarif arzusunu izhar edegelmişlerdir. Ancak bu arzularına vusul için şarkı ve garbı taklitten kurtulamadıklarından netice milletin cehilden kurtulamamasına müncer olmuştur. Bu hazin hakikat karşısında, bizim takibe mecbur olduğumuz maarif siyasetimizin hututu esasıyesi şöyle olmalıdır: Demiştik ki; bu memleketin sahib-i aslısi ve heyeti içtimaiyemizin unsur-u esasısı köylüdür, işte bu köylüdür ki bugüne kadar nur-u maarıften mahrum bırakılmıştır. Binaenaleyh; bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli evvelâ mevcut cehli izale etmektir. Teferruata girmekten içtinaben, bu fikrimi bir kaç kelime ile tavih etmek için diyebilirim ki aleltlak umum köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafi, tarihî, dinî ve ahlâkî malûmat vermek ve âmal-i erbaayı öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, s.236.)

Muktezi Maaş Zamları Hakkında Talimatnâmenin Mer'iyete Vazına Dair Kararnâme" idi.⁴³⁸

Böylece Van, Erzurum, Muş, Hakkâri, Bitlis gibi illerde görev yapacak öğretmenlere ek ödenek sağlandı. Ayrıca doğuda öğretmenlik mesleği cazip hale getirilmek istendi. Bu doğrultuda amaçlanan hedefler kısmen başarıya ulaştı.⁴³⁹

1927'de Van'ın Saray ilçesinde yeni bir ilkokul açıldı. Bu dönemde Erkek Lisesi de Van'da faaliyete geçti.⁴⁴⁰ Van'da öğretmen ödeneklerinde yaşanan sorun devam etmekteydi.⁴⁴¹ Bunun üstesinden gelebilmek için "*Vilayet Hususi İdareleri*" açıldı.⁴⁴² Yapılan düzenleme ile Van halkından yeni vergiler alınmaya başlandı. Eğitim harcamalarının düzenli yapılması hedeflendi.⁴⁴³

Eğitim faaliyetlerinin iyileştirilmesi için 1927'de "*Talim ve Terbiye Kurulu*" ile "*Maarif Eminliklerinin*" kurulması yönünde karar alındı. Ülkede eğitim-öğretim alanında merkez olarak seçilen iller şunlardı: Van, Ankara, Erzurum, İzmir, Trabzon, Edirne, Adana, Antalya, Sivas, Konya, Elazığ ve Gaziantep. Buralarda Maarif Eminlikleri toplantıları düzenlendi.⁴⁴⁴ Dönemin Milli Eğitim Bakanı Necati (Uğural) Bey⁴⁴⁵ başkanlık etti. Van ve diğer illerde okul sayısının artırılması ve öğretmen ihtiyacının yeter sayıda karşılanması bu toplantıların ana konusuydu.⁴⁴⁶

Bu dönemde kamuoyunda okur-yazar sayısındaki yetersizlikten ötürü yaşanan tartışmalara rastlanılmaktaydı. Çözüm olarak Halk Dershaneleri ve Halk Mekteplerinin açılması yoluna gidildi. Yurt dışından yabancı uzmanlar Türkiye'ye davet edildi. Bunlar arasında John Dewey'in hazırladığı raporlara göre Halk Dershaneleri açılmıştı.⁴⁴⁷

⁴³⁸ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Ankara, 1996, s.175.

⁴³⁹ C. Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s.176.

⁴⁴⁰ BCA. 030.10.64.431.18.

⁴⁴¹ *Van İli Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim Tarihi*, s.189.

⁴⁴² Bahattin Demirtaş, "*Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)*", *Atatürk Yolu Dergisi*, 41, (Mayıs-2008), s.80-81.

⁴⁴³ Fakat alınan karar sonrası ödeneğin yetersiz kalması sebebiyle İcra Vekilleri Heyeti'nin 4 Aralık 1927'de yaptığı toplantıda Van'da alınan bazı vergilerin artırılması kararı konusunda anlaşıldı. Buna göre; "*arazi ve müsakkafat vergilerinde % 25, sayım ve kazanç vergilerinde ise % 50 oranında artış oldu.*" Bundan başka Van'ın Erciş Kazası'nda faaliyette bulunan bir ilkokulun temel ihtiyaçlarının karşılanması için de "*İcra Vekilleri Heyeti'nin 23 Haziran 1928'de yaptığı toplantıda vilâyet bütçesinden 632 lira ayrıldı. Bu büyük oranda bu okulun ihtiyaçlarının giderilmesini sağlayacaktı.*" (BCA, 030.11.1.41.20.1.)

⁴⁴⁴ Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, s.51-81.

⁴⁴⁵ II. Dönem TBMM için 10 Temmuz 1923'te yapılan seçimlerde sekiz yüz beş oy alarak İzmir Milletvekili seçildi. Anayasa, Adliye, İmar ve İskân, Mübadele komisyonlarında görev aldı. Bu dönemde Eğitim Bakanlığı yaptı. (*Türk Parlamento Tarihi*, TBMM II. Dönem (1923-1927), III. s 441.)

⁴⁴⁶ M. Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, s.82.

⁴⁴⁷ M. Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, s.126.

Latin Harflerinin 1 Kasım 1928'de kabulüyle yeni bir döneme girildi.⁴⁴⁸ Halk Dershanelerinin adı 1 Ocak 1929'da "*Millet Mektepleri*" olarak değiştirildi.⁴⁴⁹ Millet Mektepleri, "A" ve "B" Dershaneleri diye iki kısma ayrıldı.⁴⁵⁰ "A" Dershaneleri okuma yazma öğretirken "B" de ise hayat için gerekli olan temel bilgiler verilmekteydi.⁴⁵¹ Millet Mektepleri sayesinde bütün ülkede okuma yazma seferberliği ilan edildi.⁴⁵² Van'da halk bu seferberliğe yoğun ilgi gösterdi.⁴⁵³ Van ve çevresindeki hareketlilik 1929 "*Dünya Ekonomik Buhranı*" na kadar sürdü. Ekonominin kötüleşmesi Van'ı da etkiledi. Millet Mekteplerine kaynak sağlanmakta güçlük çekildi. Bunun sonucu olarak öğrenci sayısı azaldı ve ilk baştaki istek ve heyecan yerini karamsarlığa bıraktı.⁴⁵⁴

2 Nisan 1931'de Van'ın eğitim durumu ile ilgili yetkili merciler tarafından şu kararlar alındı: "*Van'da kız-erkek karma ve lise kısmı olan bir ortaokulun yapılması, Van'ın her kaza ve nahiye merkezinde beş sınıflı birer ilkokulun açılması, ortaokulu bitiren başarılı ve zeki fakir çocuklarının lise ve meslek okullarına parasız-yatılı bir şekilde yerleştirilmeleri*".⁴⁵⁵

Van'da ilkokul sayısı 1934-1935 eğitim öğretim yılında on yediye çıktı. Mevcut okullarda kırk öğretmen görev yaparken, öğrenci sayısı bin iki yüz doksan sekiz idi. Bir Ortaokulda ise yüz on öğrenci ve sekiz öğretmen bulunmaktaydı. 1939'a kadar bu sayılarda pek bir değişiklik olmadı. Mevcut öğretmen sayısı on ve öğrenci sayısı ise üç yüz elli beş oldu. 1940'da tek ortaokul Van'daki bir liseye dönüştürüldü.⁴⁵⁶

1942'ye gelindiğinde Van ve ilçelerinde on sekiz ilkokul faaliyettedir. Bu ilkokulların yedisi Van'da idi. Kaza merkezlerinde de birer ilkokul bulunmaktaydı.⁴⁵⁷

1944'te Van'da Orta Sanat Okulu açıldı. 1945'de okul sayıları artmaya başladı. Köy okulları da önem kazanmaya başladı. Her yıl yeni ilkokul ve ortaokullar faaliyete

⁴⁴⁸ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 313.

⁴⁴⁹ "*En büyük seferberlik başlıyor! Millet Mektepleri Nizamnamesinin tatbiki çok feyyaz semereler verecektir. Yakın bir istikbalde okuma ve yazma öğrenmeyen tek bir kişi kalmayacak!*" (*Vakit*, 9 Kanun-ı evvel/Aralık 1928.)

⁴⁵⁰ "*Millet Mektepleri açıldı. 40.000 kişi okumaya başladı*". (*Vakit*, Kânun-ı evvel/Aralık 1929.)

⁴⁵¹ Cavit Binbaşıoğlu, "*Türkiye'de Millet Mektepleri Uygulamasının Tarihsel Gelişimi*", *Abece Dergisi*, 67, (Şubat-1992), s. 15.

⁴⁵² BCA.030.11.1.45.44.19.

⁴⁵³ *Son Posta*, 30 Kânun-ı evvel/Aralık 1931.

⁴⁵⁴ İbrahim Karaer, *Türk Ocakları (1912-1931)*, Türk Yurdu Neşriyatı, Ankara 1992, s.28.

⁴⁵⁵ BCA, 490.01.202.801.5.

⁴⁵⁶ *Milli Eğitimde 50 Yıl (1923-1973)*, Ankara, 1973, s.20-51.

⁴⁵⁷ BCA, 490.01.1004.876.2.

girmeye başladı. Böylece merkezden ayrı olarak her ilçede bir okul açıldı. Bu durum köyleri de etkiledi.⁴⁵⁸

II- Van Halkevlerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (24 Haziran 1932)

Halkevlerinin kurulmasında en önemli etken ekonomik ve sosyal nedenlerdi.⁴⁵⁹ 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın (SCF) kurulması, Atatürk'ün yurt gezilerinde toplumun sorunlarını dinlemesi karşısında çözüm araması bunda etkilidir.⁴⁶⁰

CHP'nin 10-18 Mayıs 1931'de toplanan Üçüncü Büyük Kurultayı Halkevlerinin kuruluşu için karar merci oldu. Bugüne kadar faaliyete bulunan Türk Ocakları kapatıldı.⁴⁶¹ Türk Ocakları'nın geçmişte kültür hayatına katkısı yadsınamaz. Ancak 1931'e gelindiğinde eskisi kadar kültür hayatına katkı sunmadığı tespit edildi.⁴⁶²

Halkevleri 19 Şubat 1932 yılında Ankara başta olmak üzere on dört ilde kuruldu. Dönemin Başbakanı İsmet (İnönü) açılış konuşmasında şu ifadeleri kullandı: *“Halkevleri vatandaşların külfetsiz toplanacakları, memleket ve millet işlerini bilhassa ulusun yüksek kültür meselelerini, düşündükleri gibi, zahmetsiz konuşabilecekleri bir yer oldu. Her yerde vatandaşların Halkevlerinde toplanarak ilmi ve içtimai meseleler için fikirlerini birbirlerine zevkle söyledikleri, memleketin siyaseti ve iktisadiyatı hakkında malûmat almak için bu vasıttan istifade ettikleri görüldü”*.⁴⁶³

Halkevleri dokuz şube olarak yapılandırıldı. 1. Şube: Dil, Tarih, Edebiyat, 2. Şube: Güzel Sanatlar ve Folklor, 3.Şube: Tiyatro ve Seyirlik, 4. Şube: Spor ve Branşları, 5. Şube: Sosyal Yardım ve Hizmetleri, 6. Şube: Kurslar ve Halk Dershaneleri, 7. Şube: Yayın ve Kütüphane, 8. Şube: Köy ve Hizmetleri, 9. Şube: Sergi ve Müze'dir.⁴⁶⁴

Van'da Halkevi bu süreçte 24 Haziran 1932'de faaliyete geçti.⁴⁶⁵ Sekiz şubeye sahipti: Tarih, Dil, Edebiyat; Güzel Sanatlar ve Dalları; Temsil; Spor ve Branşları; Sosyal Yardım ve Faaliyetleri; Kurslar ve Halk dershaneleri; Neşriyat ve Kütüphane; Köy ve Hizmetleri'dir. Ortaokul Müdürü Müştak (Çeliker) Bey Van Halkevi'nin ilk

⁴⁵⁸ Van, 23 Aralık 1944.; Vanın Sesi, 5 Aralık 1949.

⁴⁵⁹ Zeki Arıkan, “Halkevlerinin Kuruluşu Ve Tarihsel İşlevi”, *Atatürk Yolu Dergisi*, VII/23, 1999, s.262.

⁴⁶⁰ *Atatürk'ün Seyahat Notları 1930-1931*, (Haz: Gürbüz Tüfekçi), İstanbul, 1998, s.56-133.

⁴⁶¹ Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1990, s.111.

⁴⁶² A. Çeçen, *Halkevleri*, s.98.

⁴⁶³ Tevfik Çavdar, *Halkevleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1981, s. 8

⁴⁶⁴ T. Çavdar, *Halkevleri*, s.11.

⁴⁶⁵ BCA, 490.01.1004.876.2.

başkanı oldu. Türk Ocaklarının eski binası Halkevi için onarıldı. Bu binada büyük bir sahne ve konferans salonu mevcuttu.⁴⁶⁶ Van Halkevi'nde kurulan bazı şubeler başlangıçta faaliyete geçemedi: Köycülük; Tarih Dil Edebiyat; Güzel Sanatlar ve dalları. Bu şubelerin işlevsel olmaması Van için son derece büyük bir kayıp idi Eksikliklere rağmen Van Halkevi, Cumhuriyet'in değerlerin Vanlılarla buluşturmaya çalıştı.⁴⁶⁷

Van Halkevi'nin sorunlarından birisi de bütçeydi. Ekonomik destek tam olarak sağlanamamıştı. Üyelerin katkısı da yetersizdi. Bu da beklentilerin karşılanamaması anlamına geliyordu.⁴⁶⁸

1935 yılı ile birlikte Van Halkevi'nin birçok sorununun aşıldığını tespit etmekteyiz. Bu da Van'ın sosyal ve kültürel hayatına yansıyan olumlu bir gelişmedir. Okuma yazma oranında belirgin bir artış gözlemlendi. Tiyatro etkinlikleri ve sportif faaliyetlerle halkın takdirini kazandı.⁴⁶⁹

Yukarıda ifade edildiği üzere Van özelinde yaşanan sıkıntılara rağmen ülke genelinde Halkevleri, inkılâpların yerleşmesinde ve halkın kültürel gelişiminde önemli rol oynadı. Halkevleri sosyal alandaki faaliyetleri ile gelecek nesillere kültürel birikimli bireyler bıraktı.⁴⁷⁰ Halkevleri Van'da dahil olmak üzere kurulduğu yerlerde; edebiyat, güzel sanatlar, tarih, yöresel oyunlar gibi pek çok alanda faaliyet gösterdi. Bu sayede milli değerlerin her bölgede korunması ve tanıtımını gerçekleştirdi.⁴⁷¹ Başlangıçta Van Halkevi yaşadığı sorunları aşmasını bildi ve yöresine kuruluş gerekçeleri doğrultusunda katkı sundu.

D- VAN'DA SAĞLIK SORUNLARININ ÇÖZÜMÜ İÇİN YAPILAN ÇALIŞMALAR (1923-1950)

Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemi'ne kalan miraslardan biriside sağlık sorunları idi. Sıtma, çiçek, trahom ve frengi hastalığı oldukça yaygındı. Ayrıca kuduz, tifo ve zature vakalarıyla da karşılaşılırmaktaydı. Hükümetler tarafından özellikle sıtma hastalığına karşı bazı önlemler alınmak istendi. Bu hastalıkları önlemek adına koruyucu ilaçlar dağıtıldı. Sivrisineklerin çoğalmasına sebep olan bataklıklar

⁴⁶⁶ BCA, 490.01.1800.912.1.

⁴⁶⁷ Güneş Şahin, “Van Halkevi ve Faaliyetleri”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, XIX. Uluslararası Osmanlı Öncesi ve Dönemi Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu (26-30 Temmuz 2010), s.124-125.

⁴⁶⁸ BCA, 490.01.1005.880.3.

⁴⁶⁹ G. Şahin, “Van Halkevi ve Faaliyetleri”, s.125.

⁴⁷⁰ A. Çeçen, Halkevleri, Ankara, 1989, s.89-93.

⁴⁷¹ Cumhuriyet, 27 Şubat 1945.

kurutulmaya çalışıldı. Çiçek aşısı ile de bu hastalığın önüne geçilmek istendi. Kuduz, tifo ve kolera aşısı da üretildi.⁴⁷²

Bu dönemde sağlık politikası taşra ve merkez olmak üzere iki şekilde yürütüldü. Bu politikanın amacı sağlıkçı sayısını artırmak, halkı bilgilendirmek ve salgın hastalıklarla ilgili önlemler almaktır. Sağlık konusu “*milli bir dava*” olarak benimsendi.⁴⁷³

Van’da sağlık konusunda yapılması gereken pek çok iş vardı. TBMM’de 1924’de sağlık hizmetleri için planlanan bütçe görüşmelerinde Van Mebusu Hakkı (Ungan) Bey şunları söyledi: “*Düşman işgalinden bu yana, memleketin bazı yerlerine hiçbir doktor gitmemiştir. Oralarda ya bir sıhhiye müdürü vardır veyahut o da gitmemiştir. Böyle yerlerde emrazı sâriye hastalıklar daha da yayılmıştır*”. Bu konuşmada Van’da yeteri kadar ilaç olmadığı hastane ve dispensere de ihtiyaç olduğu dile getirildi. Dönemin Sağlık Bakanı Refik (Saydam) Bey “*Zorunlu Hizmet Kanunu*” gereği Van’a yeterli sayıda doktorun gönderileceği konusunda Van Mebusu Hakkı Bey’i bilgilendirdi.⁴⁷⁴

Van Gölü Havzası’nda sıtma hastalığı yaygındı. Devletin yetersiz imkânlarına rağmen Van’a atanan doktorlar hastalara “*kinin*”⁴⁷⁵ ilacı dağıtmaya başladı. Yerli halk sıtma hastalığı konusunda bilgilendirildi.⁴⁷⁶

Van’da sıtmadan sonra çocuklarda görülen bir diğer yaygın hastalık bağırsak enfeksiyonu rahatsızlığı idi. Bunun yanında “*trahom*”⁴⁷⁷ hastalığı da bir diğer tehditti. Van’da on beş yataklı “*Memleket Hastanesi*” bu hastalıklara karşı mücadele etmekteydi. Erciş İlçesinde de beş yataklı dispenser, verdiği hizmetle bölgede faaliyet göstermekteydi.⁴⁷⁸ 13 Mayıs 1926’da çıkarılan “*Sıtma ile Mücadele Kanunu*” kapsamında Van Gölü çevresindeki bataklıklar kurutulmaya çalışıldı.⁴⁷⁹

⁴⁷² Rıdvan Ege, *Türkiye’nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa*, Ankara, 1992, s.20-21.

⁴⁷³ Bekir Koçlar, “*Kurtuluş Yolu Dergisinde Sağlık Yazıları*”, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildirileri*, İzmir, 2009, s.503.

⁴⁷⁴ TBMM ZC. II/7, s.670-674.

⁴⁷⁵ “*Kininin sıtma tedavisinde kullanılan bir ilâçtır*”. (Milat, 17 Ocak 2019)

⁴⁷⁶ Bilal Ak, “*Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlık Hizmetleri*”, *Türkler Ansiklopedisi*, XVII, Ankara 2002, s.419-435.

⁴⁷⁷ “*Trahom göz hastalığıdır. Tehlikeli ve bulaşıcıdır. Tedavi edilmezse gözün kör olmasına neden olmaktadır*”. (Sevilay Özer, “*Türkiye’de Trahomla Mücadele (1925-1945)*”, *Atatürk Yolu Dergisi*, 54, (Bahar-2014), s.122, s.122)

⁴⁷⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi 1927-1928*, s.1151.

⁴⁷⁹ *Düstur*, Üçüncü Tertip, VII, s.907-909.

Sağlık Bakanlığı tarafından 1929'da “*Seyyar Trahom Teşkilatı*” için ek ödenek ayrıldı.⁴⁸⁰ Van başta olmak üzere bölgede bu hastalıkla mücadele için gezici trahom teşkilatı kuruldu. Bunun yanı sıra sıtma ve frengi hastalıklar içinde Van'a bir sağlık heyeti gönderildi.⁴⁸¹

Van'da yaşanan ekonomik sıkıntılar kendisini sağlık alanında da hissettirdi. Bunun sebebi dünya genelindeki krizin Türkiye'ye yansımaysıydı. Yine de bazı sağlık yatırımları gerçekleştirildi. 1933'de “*Van Doğum ve Çocuk Bakımevi*” açıldı. Bu sayede kadınlar ve çocuklarla ilgili kısmi de olsa sağlık sorunu halledilmiş oldu.⁴⁸² Bu yatırımların gerçekleşmesinde 1933 yılı itibarıyla bütçeye ayrılan pay etkili oldu. Bu rakam 4.196.884 lira idi.⁴⁸³

Başbakan İsmet İnönü Temmuz 1935'de Van'a yaptığı gezide trahom hastalığının arttığını gördü. “*Trahom Şark'ı bitiriyor*” şeklinde not defterine yazdı.⁴⁸⁴ Bu sebeplerden dolayı Van merkezde Askeri Hastane'nin yapımı için talimat verdi. 1938'de temel atıldı. Fakat yapım işini üstlenen müteahhitin yolsuzluğa karışmasından ötürü sorun yaşandı.⁴⁸⁵

1940 yılı itibarıyla tifus vakalarında artış gözlemlendi. 1943'e gelindiğinde hastalık şiddetini artırdı ve kontrolden çıktı. Bu sadece Van için geçerli bir durum değildi. Ülke genelinde her geçen gün etkili olmaktaydı. Hastalığın bu kadar yaygınlaşmasının sebeplerinden birisi dönemin Sağlık Bakanlığı'nın önlem almakta gecikmesiydi.⁴⁸⁶

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ekonomik sıkıntılar arttı. Buna rağmen bazı yasal önlemler alınarak sağlık sektöründe ihtiyaç duyulan yetişmiş eleman ihtiyacı karşılanmaya çalışıldı. Bu bağlamda 16 Ağustos 1943'de çıkarılan kanun buna örnektir: “*Köy Ebeleri ve Köy Sağlık Teşkilatı Kanunu*” doğrultusunda doktor, hemşire ve ebe bulunmayan yerlere tayinler yapılarak yeni doğmuş bebeklerin hayata tutunmaları sağlandı.⁴⁸⁷

Trahom hastalığı sorun olmaya devam ediyordu. 1946'da bu hastalıkla mücadele için Van'a bir ekip gönderildi. Bölgede genel sağlık taraması yapılarak

⁴⁸⁰ BCA, 030.10.177.220.9

⁴⁸¹ BCA, 030.18.01.02.4.38.5.

⁴⁸² BCA, 030.10.178.226.5.; B. Ak, “*Türkiye Cumhuriyeti'nde Sağlık Hizmetleri*”, s.423.

⁴⁸³ TBMM ZC, IV/15, s.127-128.

⁴⁸⁴ İsmet İnönü, *Defterler I (1919-1973)*, İstanbul, 2001, s.170.

⁴⁸⁵ *Yeni Yurd*, 18 Ağustos 1937.

⁴⁸⁶ TBMM ZC, VII/2, s.210.

⁴⁸⁷ R. Ege, *Türkiye'nin Sağlık Hizmetleri ve İsmet Paşa*, s.24.

erken tanı konulmaya çalışıldı. Bunun dışında Van'da dahil olmak üzere koleraya karşı 1947'de yeniden mücadele verilmeye başlandı.⁴⁸⁸

DP'nin 14 Mayıs 1950'de iktidara gelmesinden sonra bu yıl itibarıyla kurulması planlanan hastanenin yatak kapasitesi yüz kişiye çıkarıldı ve aynı yılın sonuna kadar bitirilmesi projelendirildi.⁴⁸⁹ Ancak alınan önlemler bölgedeki birçok hastalıkla mücadelede anlamlı katkı sağlasa da yetersiz kaldı.

⁴⁸⁸ **Van**, 3 Ağustos 1946.; **Ulus**, 7 Ekim 1947.

⁴⁸⁹ **Ulus**, 21 Ağustos 1950.

SONUÇ

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na 1914'de girdi. Kafkas Cephesindeki gelişmeler Van'ı yakından ilgilendiriyordu. Osmanlı Devleti bu cephede Çarlık Rusya'sı ile savaştı. Savaş beraberinde büyük dramlara sahne oldu. Sarıkamış Harekâtı ile başarısızlığa uğrayan Osmanlı Devleti geri çekilmişti. Buna karşılık ilerleyen Rus birlikleri Van'ı 20 Mayıs 1915'de işgal ettiler. Van'ın işgale uğraması burada yaşayan müslüman halkın Erzurum, Diyarbakır, Muş, Bitlis, Erzincan, Urfa ve Suriye bölgelerine göç etmesine sebep oldu. Rus işgali altında Van büyük tahribat yaşadı. Geride kalan halk zorluklar içinde hayata tutunmaya çalıştı.

Rusya'da rejim değişikliği olduktan sonra 1917'de iktidara gelen yeni rejim emperyalizme karşı mücadele verdiği gerekçesiyle savaştan çekilme kararı aldı. Osmanlı Devleti ile ilk önce 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni imzaladı. Sonra 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalandı. Bu mütareke ve barış antlaşması sürecinde Anadolu'nun doğusunda Ermeniler müslüman halka zulüm etmeye başladılar.

Ermeniler, Büyük Ermenistan İdeali için her türlü katliamı ve işgali kendilerince haklı gördüler. Doğu Anadolu'da artan Ermeni baskıları ve Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra herhangi bir gelişmenin olmaması müslüman halkın kurtarılmasını zorunlu hale getirmişti. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa mütareke hattının geçilmesi emrini vermişti. Bu sırada hazırlıklarını tamamlayan I. ve II. Kafkas Kolorduları 12 Şubat 1918'de ileri harekâta başladı. Türk birlikleri öncelikle Temmuz 1916'da işgale uğrayan Erzincan'ı, 13 Şubat 1918'de kurtardı. Erzincan'dan sonra sıra Erzurum'a geldi. 11 Mart 1918 sabahı Erzurum istikametinde taarruza geçen Türk birlikleri aynı gün öğleden sonra saat 13.00'te Gez Köyüne girdi. Ilıca'dan Ermenileri çıkardı. Kazım Karabekir Paşa 12 Mart 1918 sabahı Erzurum'a girdi.

Erzurum ve Erzincan'ın kurtarılmasından sonra sıra Van'a gelmişti. Bu şehir 1915'te işgale uğramıştı. Ruslar, Erzincan mütarekesi ve Brest-Litovsk Barış Antlaşması öncesi, diğer işgal bölgelerinde olduğu gibi, Van'da da idareyi Ermenilere bırakmıştı. Van'ı kurtarabilmek için IV. Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa'ya Van'a yönelik ileri harekette bulunması emri verildi. Kış şartları ve iase sevkinin mümkün olmaması nedenleriyle ilk harekât başarısız oldu. III. Ordu birlikleri 23 Mart 1918'de Van'ı kurtarabilmek için tekrar harekete geçti. V. Piyade Tümeni Adilcevaz ve Erciş'e kadar ilerledi. Van Vilayeti'nin kazası olan Saray, Başkale ve Muradiye'nin asayışı sağlandı. Gevaş bölgesinde Ermeni çeteleriyle şiddetli çatışmalar oldu. 2 Nisan

1918'de Van'a Türk birlikleri girdi. Bu dönemde Van ve Bitlis olmak üzere Van Gölü Havzasındaki birçok şehir harap oldu. Van Kalesi'nin güneyinde yer alan Eski Van şehri tamamen yıkılmış, 2 Nisan 1918'de Türk Ordusu şehre girdiğinde harabelerle karşılaşmıştı.

Savaş sırasında Van'ı terk etmek zorunda kalan yerel halk, Nisan 1918'de Van'a geldiğinde harap olmuş bir şehirle karşılaştı. Bu durum yaşanan yıkımın bir göstergesiydi. Van'da yaşayan yüz otuz bin insan mülteci konumuna düşerek başka şehirlere göç etmek zorunda kalmıştı. Müslüman nüfusunun yarısından fazlası ise ya ölmüş ya da gittikleri yerlerden geri dönememişti. Van merkez nüfusu ise yetmiş binlerden on beş binlere düşmüştü. Mülteci durumuna düşen Van halkının çoğu savaştan sonra Van'a dönememiştir. Savaştan harabeye dönen Van'ın merkezi yeniden başka bir yere kurulmak zorunda kaldı. Vanlılarla birlikte Ermeni nüfusu da Van'da mevcuttu. Van'ı kurtaran Türk Ordularından korkan Ermenilerin bir kısmı korkup İran'a doğru kaçtı. Ancak bin dört yüz Ermeni Van'da kaldı ve Türklerden af dilediler. Müslüman mahallelerdeki evler yerle bir olmuştu. Ermeni yerleşim yerlerindeki evlerde ise tahrip ve yıkımdan hiç eser yoktu. Bu da Ermenilerin yerlerinde kalmasında etkili oldu.

Van kurtarılmış olsa bile birçok sorunu vardı. Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Asayişin sağlanması, askeri harekâta yardım etmek, idari durumu yeniden yapılandırmak ve düzeltmek, ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması, İngilizlerin bölgedeki Nasturi ve Kürtleri ayaklandırmasına engel olmak. Bu önemli görevler, Van'a yeni atanan Vali Haydar Bey'i bekliyordu. 21 Nisan 1918'de Haydar Bey Van için alınması gerekli tedbirleri telgrafla Dahiliye Nezareti'ne gönderdi. Alınacak tedbirler arasında: Erçek, Havasor'da kasaba ve civar köylerde ziraat işlerinin yapılması için asker yardımına ihtiyaç olduğunu, ekili köy ve tarlaların bir kısmının Ermenilere ait olduğunu, onların buraları terk edip gittiklerini, gelecek olan mültecilere bu tarlaların verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Van'a geri dönen mülteci durumuna düşmüş Vanlıların iâşe ve barınma konusunda acilen yardım edilmesini istemiştir. Van Valisi Haydar Bey göreve başladıktan sonra şehrin bayındır hale getirilmesi için çalışmalara başladı. Ermenilerin evlerinin müslüman evlerine göre daha iyi olduğunu gözlemledi. Devletin doğuda harabe haline gelmiş şehirler için verdiği 5.000.000 liralık tahsisattan yararlanarak, şehrin yeniden imarının yapılabileceğini öngördü. Uygun yerleşim alanı kalenin etekleri yerine ovadaki düzlük araziydi. Bu doğrultuda çalışmalara başladı.

Van'ın 2 Nisan 1918'de kurtarılmasından sonra, şehrin mali yapısını kurmak, memur maaşlarının ve masraflarının karşılanmasını sağlamak için mali düzen kuruluncaya kadar giderlerin ordu maliyesinden karşılanmasını sağlamak hususunda Meclisi Vükela karar aldı. Devlet düzeninin bir an önce kurulabilmesi için memur atamalarına hız verildi. Memurların bölgeye ulaşmasında yaşanacak sıkıntılara çözümler üretilmeye çalışıldı. Sağlık problemlerinin çözülmesi için de Sıhhiye Nezareti'nden Van'a bir heyetin atanmasını sağladı.

Van Vilayeti'nde büyük bir yıkım yaşanmasının ardından bu ağır tahribatın tamiri için finansal çözümler aranırken vergi konusunda da adımlar atıldı. 13 Haziran 1918 tarihli bir kararname ile Van halkı arazi, temettuât ve ağnam vergilerinden muaf tutulmuştu. Ağustos 1918 de ise askerin aldığı aşarın da halka terki istendi. Ordu Kumandanlığı bu karara kendi durumunu olumsuz etkileyeceği endişesi ile uyamadı. Nakit para temini Van'da yaşanan diğer bir sorundu. Merkezi idare ile yerel idareler, nakit para tedarikinin sağlanması konusunda sürekli karşı karşıya gelmekteydi.

Van'ın kurtuluşundan sonra şehre dönen mültecilerin sağlık problemleriyle de ilgilenmek gerekiyordu. Van'a sağlık heyeti gönderildi ama yeterli gelmedi. 1918 Ağustos'unda Van Sıhhiye Müdüriyeti'ne Hüdavendigâr Merkez Belde Tabibi Ali Rıza Bey atandı. Bu dönemde Van'daki sağlık sorunlarına çözüm olmak adına bölgeye: bir idare memuru, iki doktor, bir kâtip, iki hasta bakıcı ve iki hademenen oluşan bir heyet gönderildi. Bu heyet beraberlerine bir miktar kinin ve çeşitli ilaçları da alarak yola çıktı. Gösterilen çabalar sorunların büyüklüğü karşısında yine de yetersizdi.

Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı. Mondros Mütarekesi'nin maddeleri çok ağırdı. İstanbul'un kontrol altında tutulacak olması, 1918 ortalarında ele geçirilmesine rağmen Elviye-i Selase ve Kuzey Kafkasya'nın Osmanlı'dan geri istenmesi, hiç Ermeni bulunmamasına rağmen Vilayat-ı Sitte'nin Ermenilere verilmeye çalışılması ordunun silahsızlandırılması ve işgaller için zemin hazırlama niteliği olan 7.maddenin kabul edilmesi Osmanlı için son derece ağır şartlardı. Mütareke metninin içeriği yeni bir sürecin başlangıcıydı. Birinci Dünya Savaşının galipleri Anadolu coğrafyasına yönelik uzun zamandır hazırladıkları planlarını artık gerçekleştirebilirlerdi.

İtilaf Devletleri, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti'nin kurulmasının da alt yapısını hazırlıyordu. 24. Madde bununla ilgiliydi. Bu mütareke ülke genelinde olduğu gibi Van Vilayetinde de endişe ile karşılandı. Bölgede bir Ermeni Devleti'nin kurulma

ihhtimali bunun gerekçesiydi. Van'ın ileri gelenleri vilayet genelinde halkın büyük bir çoğunluğunun müslüman olduğunu, Ermeni nüfusun sayıca azlığını yetkili makamlar nezdinde dile getiriyordu. Mondros Mütarekesi'nden sonra 18 Ocak 1919'da Mağluplarla yapılacak barışın genel çerçevesini belirlemek için Paris Barış Konferansı toplandı. Paris Barış Konferansının amacı Osmanlı Devleti'ni paylaşmaktı. Bu plana resmîyet kazandırmak için Avrupalı devletlerin yanında kendi paylarını almak isteyen Ermeniler de bulunmaktaydı. Konferans sırasında Ermeni delegasyonu verdiği memorandumla sınırları Osmanlı Devleti içinde olan bir Ermenistan devleti tanımlamaktaydı.

Paris Barış Konferansından sonra 28 Mayıs 1919 tarihinde Erivan Ermeni Hükümeti'nce Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunun ilan edilmesi ve bölgeye Ermeni bir valinin atandığı haberi ortamı iyice gerdi. Özellikle Van, Erzurum, Trabzon, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas'ın bu devlete katılmış sayılması beraberinde tepkileri getirdi. Mondros Mütarekesi ve Paris Barış Konferansı süreci birbirini tamamlayan iki unsurdur. Bir taraftan işgallere zemin hazırlanırken diğer taraftan Doğu'da Van'ı da içine alan bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına çaba gösterilmekteydi. Buna karşılık halkın hakkını hukukunu korumakla yükümlü olan İstanbul Hükümeti hiç bir şey yapmamaktaydı. Bu durum karşısında halk kendi başının çaresine bakmak zorunda kalmıştı.

Sevr Antlaşması 10 Ağustos 1920'de imzalandıktan sonra Doğu Anadolu'da bir Ermenistan ve Kürdistan'ın kurulması gündeme gelince durumdan haberdar olan Van halkı bir miting düzenleyerek alınan kararları protesto etti. Düzenlenen miting oldukça heyecanlı geçti. Miting alanında yedi kişilik bir temsil kurulu oluşturuldu ve Vali Haydar Bey ile görüştü. Vali Haydar Bey öncülüğünde Padişaha telgraf gönderilerek Sevr Antlaşmasının ret edildiği bildirildi. Aynı zamanda Kazım Karabekir Paşa'dan silah istenilerek Van'da tek bir kişi kalıncaya kadar mücadeleye devam edileceği bildirildi. Bu kararlılıktan Mustafa Kemal Paşa'da bilgilendirildi.

Milli Mücadele Dönemi'nde 1920-1923 arasında TBMM'de görev yapan Van Milletvekilleri şunlardı: Hakkı (Ungan) Bey, Tevfik (Demiroğlu) Bey, Emin (Girdivan) Bey, Hasan Sıddık (Hayradi) Bey, Haydar (Vaner) Bey, Kamil (Mendanlı) Bey ve Şeyh Masum Efendi.

Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923'de ilan edilmesinden sonra Van'da Cumhuriyet Halk Fırkası'nın il örgütlenmesi bazı sebeplerden dolayı gecikmeli olarak gerçekleşti. Doğu ve Güneydoğu'da bir türlü sonu gelmeyen isyanlar ve Fırka'nın temel

hedeflerinden uzaklaşarak yerelleşmesi, Van'ın Ankara'dan uzak olması, ulaşım ve haberleşmenin yetersizliği gibi sebepler bunda etkilidir. Bu dönemde toplam il sayısı altmış iki idi. CHF her beş ilden birinde parti örgütü kuramamıştı. Bu sebeplerden dolayı Van'da Türk Ocaklarının Van merkezdeki binasında Halkevi 24 Haziran 1932'de kuruldu. CHF'ye bağlı bir kuruluş olan Halkevi partinin tek temsilcisiydi.

CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal 1942'de Doğu illerine bir inceleme gezisi düzenledi. Böylece CHP'nin Van'daki siyasi örgütlenmesi için de yeni bir süreç başladı. Bu ziyaret CHP'nin Van'da siyasi örgütlenmesinin somut adımıydı. İsmet İnönü 23 Temmuz 1945'de Doğu'da Palandöken, Bingöl, Malazgirt ve Van'a gezi düzenledi. Onun bu seyahati CHP'nin örgütlenme sürecini hızlandırdı. Bu dönemde parti üyesi olmanın siyasi bakımdan bir önemi yoktu. Çünkü şartları uyan herkes istediği zaman CHP'ye üye olabiliyor ve istediği zaman ayrılabilirdi. Yapılan çalışmalarının amacı parti üyesi sayısının fazla gösterilmesiydi. Üyelerin ideolojik bir bağlılığı da yoktu. CHP tek partiydi ve rakipsizdi.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'de yeniden çok partili siyasi hayat denemesi başlayınca bu durum Van'da da etkisini gösterdi. Yaşanılan gelişmelere halk ilgisiz kalmadı. CHP 29 Nisan 1946'da yerel seçimlerin önceden yapılmasını istedi. Bu duruma DP itiraz ettiyse de bir şey değişmedi. 26 Mayıs 1946'da yapılan yerel seçimlere Van'da katılım oranı %75'de kaldı. 82.000 oy alan CHP yerel seçimlerden başarılı çıktı. CHP Van Belediye Başkanlığını kazandı. 21 Temmuz 1946 Genel Seçimlerini de CHP erken bir tarihe almaya çalıştı. Ancak başarılı olamadı. 21 Temmuz 1946 da Türkiye'de Milletvekili Genel Seçimleri yapıldı. Bu tarihten bir gün önce yani 20 Temmuz 1946 da DP Van İl teşkilatını kurduğu için seçimlere katılamadı. CHP'liler DP'ye bürokrasi konusunda bazı zorluklar çıkardı ve DP'ye katılmaya çalışanlara da Van'da müdahale edildi. Bu baskılar yüzünden başlangıçta DP'nin teşkilatlanması Van merkez ile sınırlı kaldı. 21 Temmuz 1946'daki Genel Seçimde CHP Van'dan İbrahim Arvas, Muzzafer Koçak, Rüştü Oktar ile kazandı.

CHP 1947'de yapılan muhtarlık seçimlerinde de kendisine bağlı adayların kazanması için çaba gösterdi. Van'ın bazı bölgelerinde DP'den CHP saflarına geçişler yaşandı. Tüm sıkıntılara rağmen DP, Van genelindeki örgütlenmesini 1948'de tamamladı. MP'nin il teşkilatı Haziran 1949'da Van'da kuruldu. DP'den ayrılanlar MP'ye geçmeye başladı. Böylece Van'da muhalefet olarak bir kaç tane seçenek ortaya çıktı. Değişen siyasi hava Van'a hareketlilik getirdi. Halk siyasilerin ilgisinden memnundu. 1946-1950 yasama yılı CHP Van Milletvekilleri de halkın sorunlarını

Meclise taşımaya çalışıyorlardı. Van Milletvekili Muzaffer Koçak, Doğu illerinin kalkınması programının da Van'ın Meclis'te görüşülmemesine tepki göstermiş ve halkın sorunlarını dile getirmeyi teklif etti. Muzaffer Koçak ayrıca Van'da bir hastane ve bir doğum evi olduğunu, uzun yıllardan beri doktor atanmadığını dile getirerek bu hastanelere acilen doktor gönderilmesini Meclis'te dile getirdi.

Milletvekili genel seçimleri için Türkiye 14 Mayıs 1950'de sandık başına gitti. Seçimleri DP kazandı. Celal Bayar Cumhurbaşkanı seçildi ve Adnan Menderes'i Başbakan olarak atadı. Celal Bayar Cumhurbaşkanı olduktan sonra Van'ı 3 Ağustos 1951'de ziyaret etti. Aynı yıl diğer Siyasi Parti Temsilcileri de Van'ı ziyaret ettiler.

Yukarıda Van'daki askeri ve siyasi gelişmelerden bahsedildi. Burada yeri gelmişken TBMM'de görev yapan Van Milletvekillerinin kim oldukları ve dönemleri şöyle ifade edebiliriz: Hakkı (Ungan): II, III, IV, V, VI ve VII.; İbrahim (Arvas): II, V, VI, VII, VIII.; Münip (Boya): II, III, IV, V, VI, VII.; Yusuf Nihad Berker: VII.; Rüşti Çamuşçuoğlu: VIII. Dönemde Van Milletvekili olarak seçilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye'de imar faaliyetlerine başlandı. En önemli sorunlarından biri ulaşımdı. Mevcut ulaşım imkânları ihtiyaçları karşılayamadı. Demir ve Karayolları devletin temel öncelikleri arasına alındı. Bu doğrultuda demiryolu ağları onarıldı, temel ihtiyaçları karşılayacak yollar yapılmaya başlandı. Bu yollar ile şehirler farklı şehirlere bölgeler başka bölgelere ve kasabalara bağlanacaktı. Bu doğrultuda Van'ın Ruslar ve Ermeniler tarafından tahrip edilmesi sebebiyle Van'da ulaşım öncelik verildi. Van Gölü Havzası'nda bozulan köprü ve karayolları yapılmaya başlandı. Demiryolu ağları onarıldı. Eskiden beri süre gelen ticaret yolları üzerinde duran Van yeniden kalkındırılmaya çalışıldı.

Osmanlı Devleti'nden kalan demiryolu ağları yabancı şirketlerin etkisi ile ağaç dalları şeklinde ülkenin dört bir yanında birbiri ile bağlantısız idi. Bu sistemi milli değerlere oturtabilmek için klasik ağ biçimi şeklinde yeniden imar etmek gerekti. Bu sebeple kuzey-güney ve doğu-batı şeklinde hatlar oluşturmak gerekti. Bunlardan biri Ankara-Elazığ-Van diğeri ise Fevzipaşa-Bitlis hatlarıydı. Yolçatı'dan başlayacak olan bu ağ, Elazığ'dan geçip Van'a ulaşacaktı. Böylece demiryolu ağı Doğu'ya ilerleyecek ve Van Gölü Havzasında geniş yerlere gidecekti. Amaç İran ile ticaret kurarak Van'ın eski parlak dönemlerine gelmesini sağlamaktı. Demiryolları ağının Van'a kadar uzanması dönemin hükümetini de mutlu etti. Demiryolu sayesinde taşımacılık ucuza mal ediliyordu. Van'da bu sayede farklı milletlerin uğrak yeri oluyordu.

Cumhuriyet Türkiye'sinin sorun yaşadığı alanlardan biri de eğitimdi. Eğitimde en büyük sorun maddi güçlüklerdi. Devletin sağlayamadığı ödenekler yurdun birçok ilinde sorunlara sebep oluyordu. Bu illerden biri de Van'dı. Yeterli ödeneğin olmaması ilkokul ve ortaokul sayısının artmasına engel oldu. Öğretmen eksiği de cabasıydı. Van'da Vilayet Hususi İdareleri kuruldu. Bu kurumun öncülüğünde halktan eğitim vergisi alındı. Bu dönemde okur-yazar oranının Van'da az olması sebebiyle Millet Mektepleri açıldı. Halk başlangıçta yoğun ilgi gösterse de zamanla Dünyada küresel buhranların baş göstermesinden dolayı eğitim ödenekleri yetersiz kalmaya başladı ve halkın eğitim kurumlarına olan ilgisi de azaldı.

Cumhuriyet'in getirdiği değerleri halka benimsetmek adına açılan Halkevleri de Türkiye'nin kültürel anlamda kalkınması doğrultusunda önemli rol üstlendi. İnkılâpların geniş kitlelere yayılmasında etkili olan Halkevleri 24 Haziran 1932'de Van'da da şubelerini açtı. Van Halkevi sosyal ve kültürel konularda yerel halkın gelişmesine katkı sağladı. Yerel halkın sosyal ve kültürel olarak ilerlemesine katkıda bulunan Van Halkevi üye bulmak ve ödenek temine etmek konusunda sorunlar yaşamaya başladı. Bu sebeple zamanla önemini yitiren Halkevi yerel halkın ilgisini de kaybetti.

Cumhuriyetle birlikte yeni bir sağlık politikası benimsendi. Milli sağlık örgütü kurmak, eksik bölgede deneyimli sağlık personeli bulundurmak, salgın hastalıklarla mücadele etmek bu politikanın ana başlıklarıydı. Salgın hastalıkların çok fazla artması nedeniyle genel bir seferberlik başlatılmıştı.

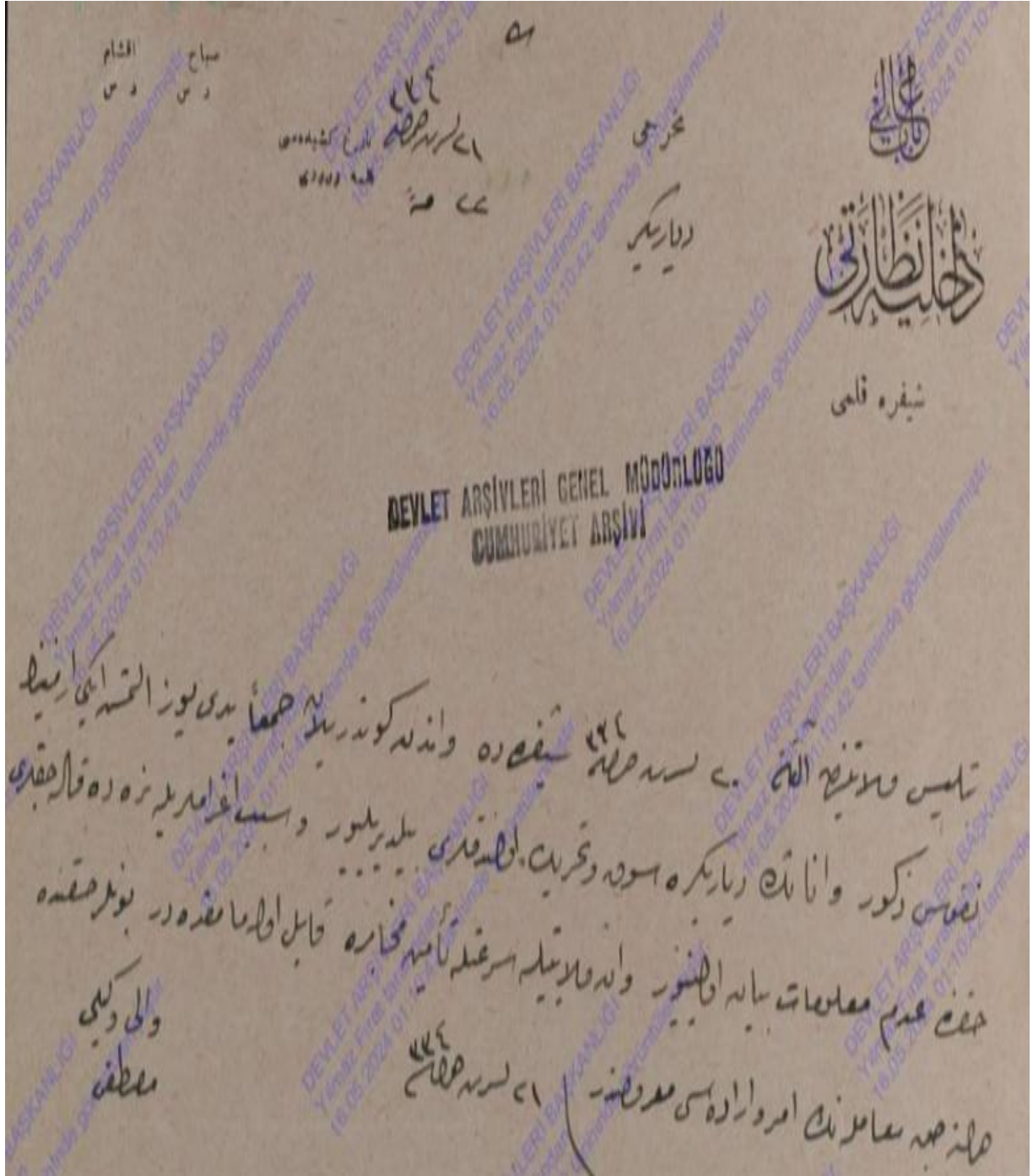
Doğu'da trahom hastalığı yoğun olarak görülmekteydi. Bu hastalık ilaçlı tedavi yapılmaması halinde göz kayıplarına neden oluyordu. Van'da etkisini gösteren bu hastalığa karşı sağlık kurumlarının mücadele ettiğini de burada belirtmeliyiz. Van Gölü Havzasında bulunan bataklıklarda sivrisineklerin fazla olması nedeniyle sıtma hastalığı Van'da büyük oranda artmıştı. Bunun yanında çeşitli salgın hastalıkların Van'da görülmesi hastane ve sağlık personeli ihtiyacını doğurdu. Van'da yüz yataklı Askeri Hastane, Erciş'te on beş yataklı bir hastane inşa edildi. Bunu 1933'de Kadın Doğum ve Çocuk Hastalıkları Hastanesi takip etti. Yeterli bütçenin olmaması sebebiyle sağlık yatırımları kısmen gerçekleştirildi. İstenilen yatırımlar yapılamadı.

EKLER

BELGELER

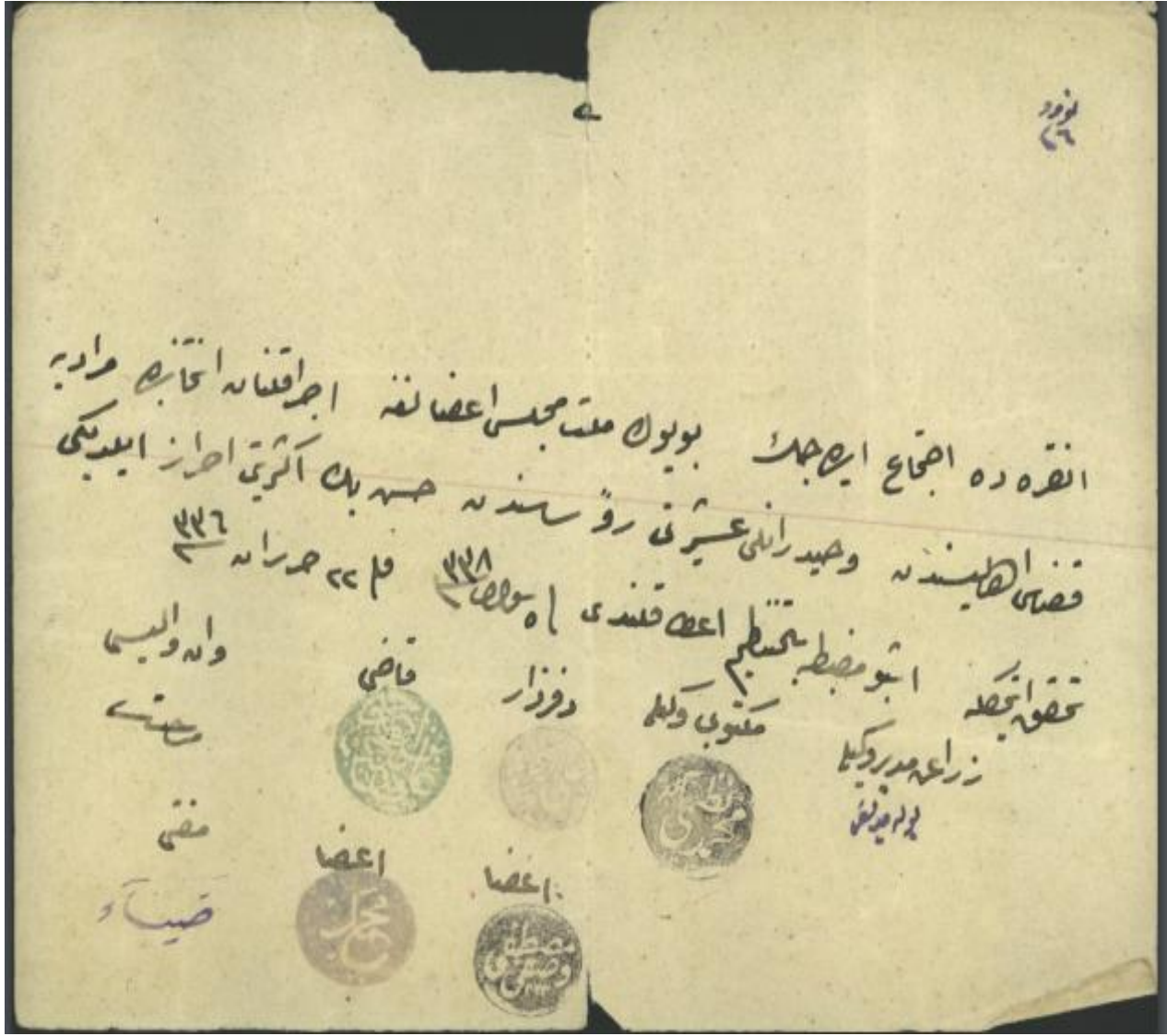
B.1	Van'dan Bitlis'e sevk olunacak Rum ve Ermenilerin mevsimin kış olması sebebiyle ilkbahara bırakılması ile ilgili 11 Şubat 1917 tarihli belge.
B.2	Diyarbakır'dan Van'a dönen Ermenilerin perişan olmayacak bir şekilde sevklerinin temin edilmesi dair 1 Ocak 1920 tarihli belge.
B.3	TBMM I. Dönem Van Milletvekili Haydar Vaner Bey'in Seçim Mazbatasının 1 Mayıs 1920 tarihli sureti.
B.4	TBMM I. Dönem Van Milletvekili Hasan Sıddık Haydari'nin 22 Haziran 1920 tarihli Seçim Mazbatasının sureti.
B.5	İran ve Azerbaycan Türklerinden olup Türkiye'ye muhacir olarak gelen ailelerin vatandaşlığa kabulü ile Van çevresinde iskan edilmelerine dair 12 Aralık 1920 tarihli belge.
B.6	Mondros Ateşkes Antlaşmasının yedinci maddesine ait 24 Ocak 1921 tarihli belge.
B.7	Darüleytamlarda bulunan Ermeniler ve bunlar hakkında ne şekilde muamele yapıldığı. Mondros Mütarekesi'nin 4. ve 19. maddelerinin uygulanmasına dair Emniyet-i Umumiye'ce 19 Nisan 1921'de hazırlanan hulusa.
B.8	Elviye-i Selase ahalisinden olup Rus okullarını bitiren müslüman sıhhiye memurlarının diplomalarının tasdikine kadar geçici olarak çalıştırılmaları ile ilgili 15 Şubat 1922 tarihli belge.
B.9	Millet Mekteplerinin Halk tarafından yoğun ilgi görmesi ile ilgili Son Postanın 30 Aralık 1931 tarihli haberi.
B.10	Van'da büyük bir deprem olduğuna dair Van Gazetesi'nin 13 Eylül 1941 tarihli haberi.

B. 1: Van'dan Bitlis'e sevk olunacak Rum ve Ermenilerin mevsimin kış olması sebebiyle ilkbahara bırakılması ile ilgili 11 Şubat 1917 tarihli belge. (BCA.272.0.0.11.12.41.3.)

سرمدی خانم
 تاریخ ۱۴۰۱/۱/۱۶
 دیار بکرده عورت ابدیه ارسیدر اجمیوه ترغیبه و خسته لعلی
 حبیبه و ایور نافی مکنه اوله مدفعی کی طاهوانده و ایورده اختطاری حالده اعاشه لرینده نه تلیس
 ولایتی و نه ده منزله نامیه ابدیه کی جفته اختطاری عارلجوان ارسیده طریقیله فرده نه تحریک ابدیه کدی مورده
 والی
 حبیبه
 سرمدی خانم
 وصفت اوله فرده بصورت
 دیار بکرده مدینه راء
 صوب
 ۱۴۰۱/۱/۱۶
 عورت ابدیه
 ۱۴۰۱/۱/۱۶

B. 2: Diyarbakır'dan Van'a dönen Ermenilerin perişan olmayacak bir şekilde sevklerinin temin edilmesi dair 1 Ocak 1920 tarihli belge. (BCA.272.0.0.11.13.43.8.)

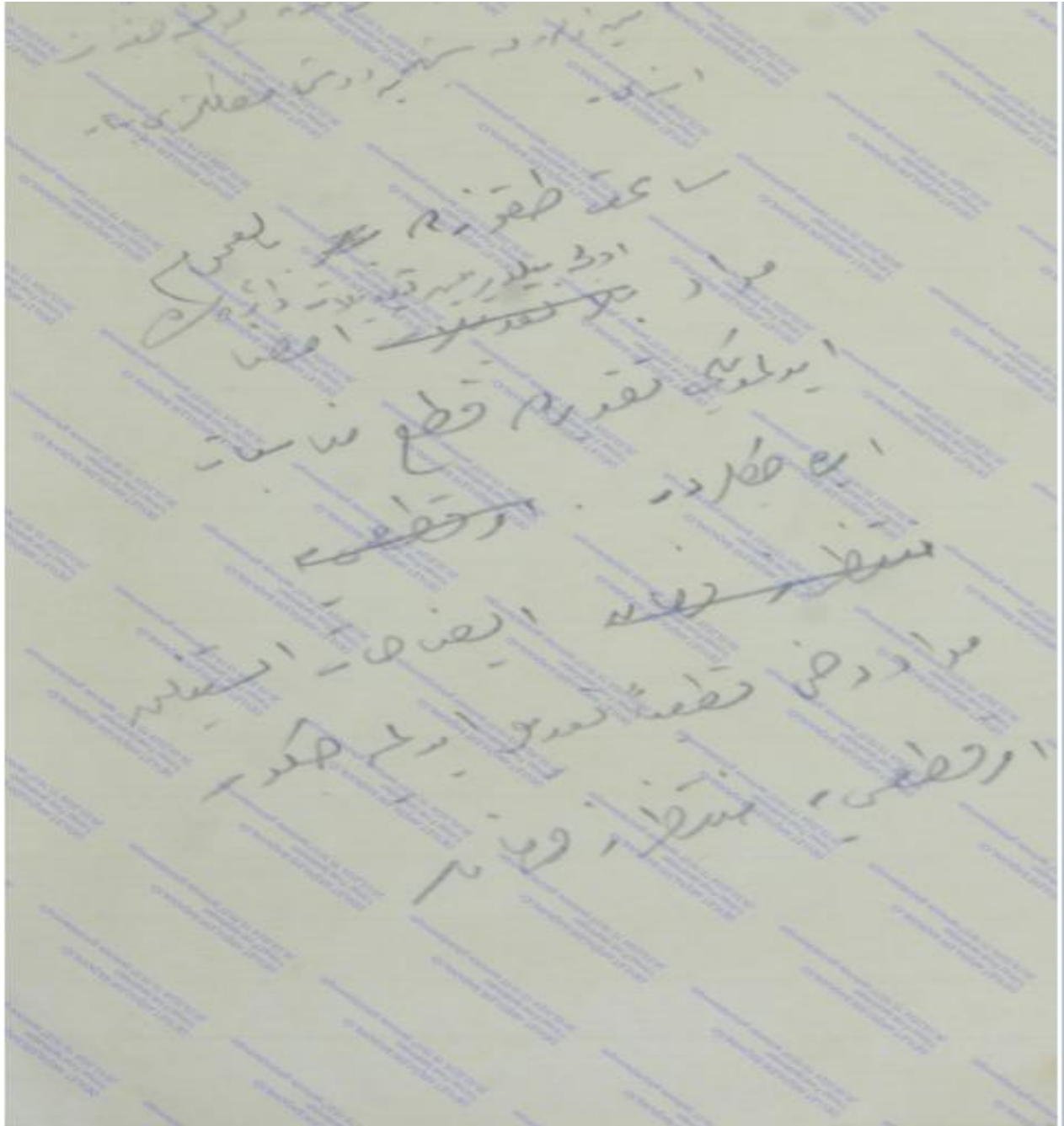

B. 4: TBMM I. Dönem Van Milletvekili Hasan Sıddık Haydarî'nin 22 Haziran 1920 tarihli Seçim Mazbatasının sureti.

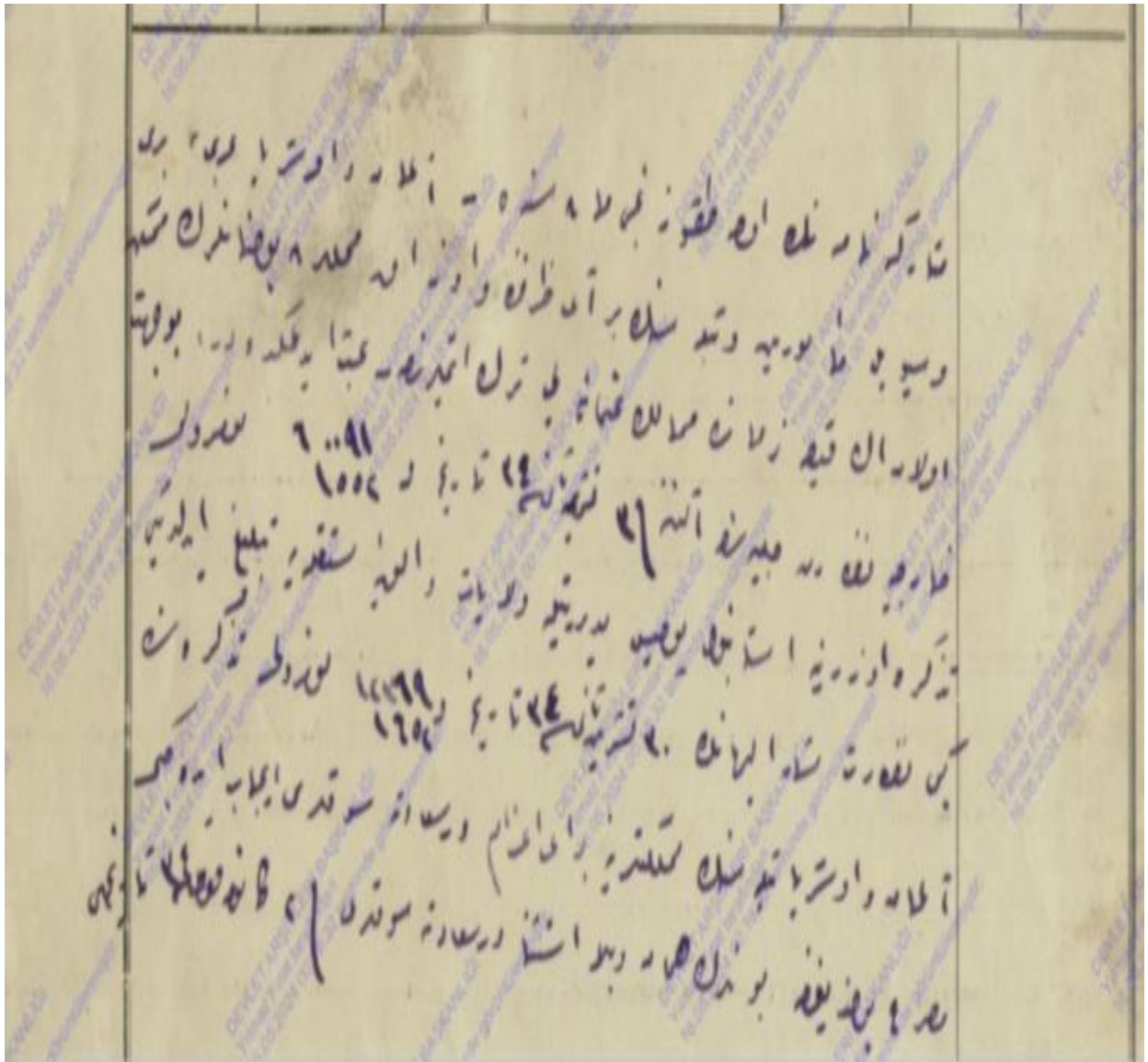
(https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/eYayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d01/SM_426_1-1, E.T.; 27. 03. 2024).

ایمان و ایمان از افاضه الهیه فیما فی الدینی جریده ایران و آذربایجان نوین و نه بر جریده نایع اولدندی
سند برار اولد و نه برای نوین هوانا مذکور به کلمه ایله عدل و ساریکی تکالیف حکومت نوین
حکومت نایع نیکل ائمه بولمسه اولدینه بولکی و لا جریده عدل و دبد تکالیف حکومت نوین
بوصورت اولد و نول نفوس نیکل نیکل بولمسه ایران و آذربایجان بیلد برلکی و معنای
نیک و سیده ۱۴۱۴ تاریخ و ۸۱۱۱ نول اولد و نه بیلد برلکی و ساریکی نایع اگاه
حکومت سیده مضمون بولمسه بول اولد و نه نیکل نیکل نیکل نیکل نیکل نیکل نیکل نیکل
روح اولد و نه ایران و آذربایجان بیلد برلکی و ساریکی نایع اگاه
نیک و سیده ۱۴۱۴ تاریخ و ۸۱۱۱ نول اولد و نه بیلد برلکی و ساریکی نایع اگاه
نیک و سیده ۱۴۱۴ تاریخ و ۸۱۱۱ نول اولد و نه بیلد برلکی و ساریکی نایع اگاه

B. 5: İran ve Azerbaycan Türklerinden olup Türkiye'ye muhacir olarak gelen ailelerin vatandaşlığa kabulü ile Van çevresinde iskan edilmelerine dair 12 Aralık 1920 tarihli belge. (BOA. DH. 30-18-1-1. D. No: 24. G. No: 3.)

B. 6: Mondros Ateşkes Antlaşmasının yedinci maddesine ait 24 Ocak 1921 tarihli belge. (BOA. DH. ŞFR. D. No: 71. G. No: 6.)

B. 7: Darüleytamlarda bulunan Ermeniler ve bunlar hakkında ne şekilde muamele yapıldığı. Mondros Mütarekesi'nin 4. ve 19. maddelerinin uygulanmasına dair Emniyet-i Umumiye'ce 19 Nisan 1921'de hazırlanan hulasa. (BOA. DH. EUM. ECB. D. No: 21. G. No: 63.)

T.C. BAŞBAKANLIK TUSİET ARŞİVİ		Kararnâme		Karar No.	1393
				Eski C. No.	4
				Dah S. No.	176

Muâmesi ikmal edilmiştir.

1- Elviye-i Selâse ahâlisinden olup Rus mekteplerinden mezûn bulunan kezâ Rus mekteplerinden mezûn ve işbu Elviye dâhilinde icrâyı Sanât arzusuna ibraz eden müslim mesâlikî Sıhhiyye erbâbının diploma ve Şahâdet-nâmelerini tasdik edecek Heyet-i İlmiyyenin teşekkülüne kadar Elviye-i mezkûre dâhilinde ve Sıhhiyye Mudârlerinin nezâretleri altında muvakkaten icrâyı Sanât etmelerine ve ledelicâl buralarda memûr olarak istihdâmlarına Karar verilmiştir.

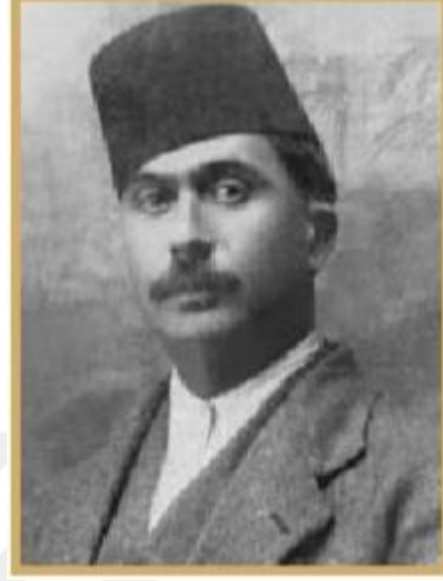
2- İşbu Kararnâmenin icrâsına Sıhhiyye ve Muâveneti İctimâiyye Ve-kâleti memûrdur. 15/2/38

B. 8: Elviye-i Selase ahalisinden olup Rus okullarını bitiren müslüman sıhhiye memurlarının diplomalarının tasdikine kadar geçici olarak çalıştırılmaları ile ilgili 15 Şubat 1922 tarihli belge. (BOA. DH. 30-18-1-1. D. No: 4. G. No: 48.)

FOTOĞRAF VE RESİMLER

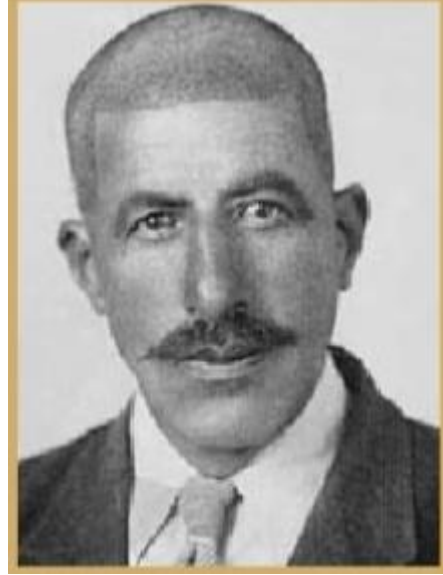
Haydar Vaner Bey

Hasan Sıddık Haydari

Tevfik Demiroğlu

Kamil Mendanlı

F-1: TBMM I. Dönem Van Milletvekilleri (1920-1923).

(<https://www.tbmm.gov.tr/Kutuphane/MazbataAramaSonuc>, E: T., 27.03.2024)

Hakkı Urgan

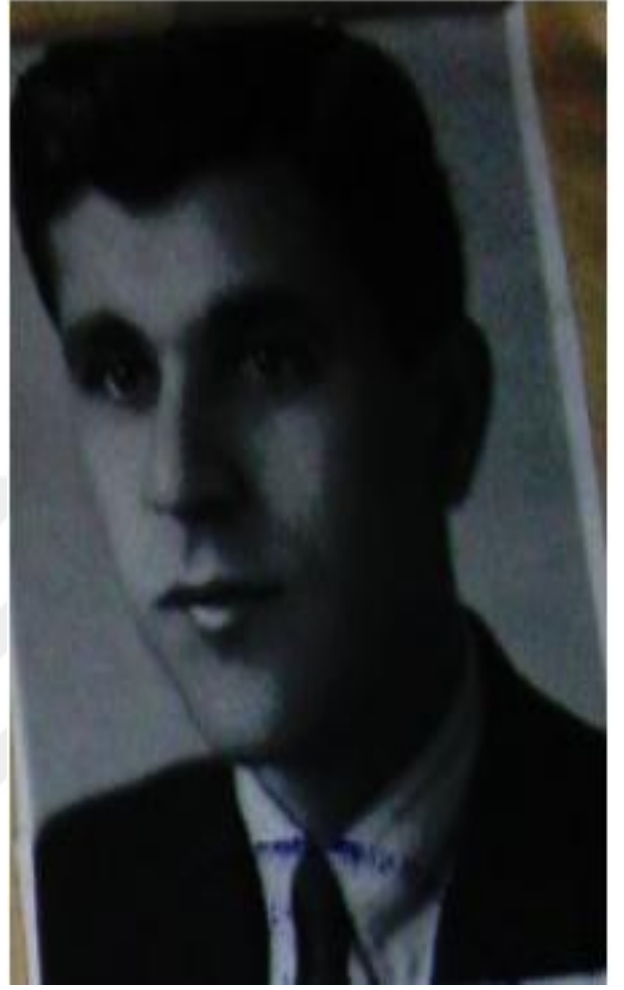
Şeyh Masum Efendi

F-2: TBMM I. Dönem Van Milletvekilleri (1920-1923).

(<https://www.tbmm.gov.tr/Kutuphane/MazbataAramaSonuc>, E: T., 27.03.2024)

Nurettin Keskinbora

Reşat Türksöy

F-3: Van Halkevi Başkanları Nurettin Keskinbora ve Reşat Türksöy'a ait fotoğraflar
(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/26208>, E.T., 05.04.2024).

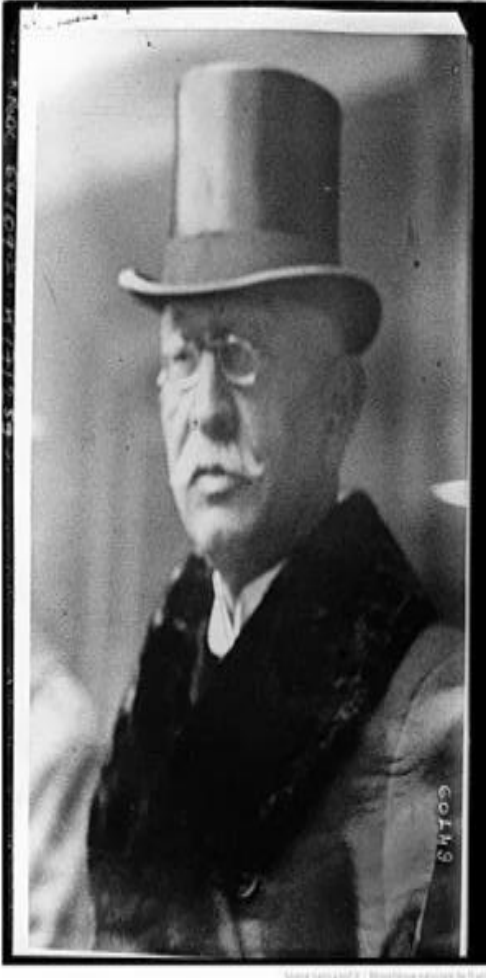
Cevdet Bey (1914-1917)

Haydar Bey (1917-1920)

F-4: Van Valileri Cevdet Bey ve Haydar Bey'e ait fotoğraflar

(<https://www.vanlinihathoca.com/osmanlıdan-gunumuze-eski-van-valileri>, E.T.,09.05.2023).

Nurettin Bey (1928-1929)

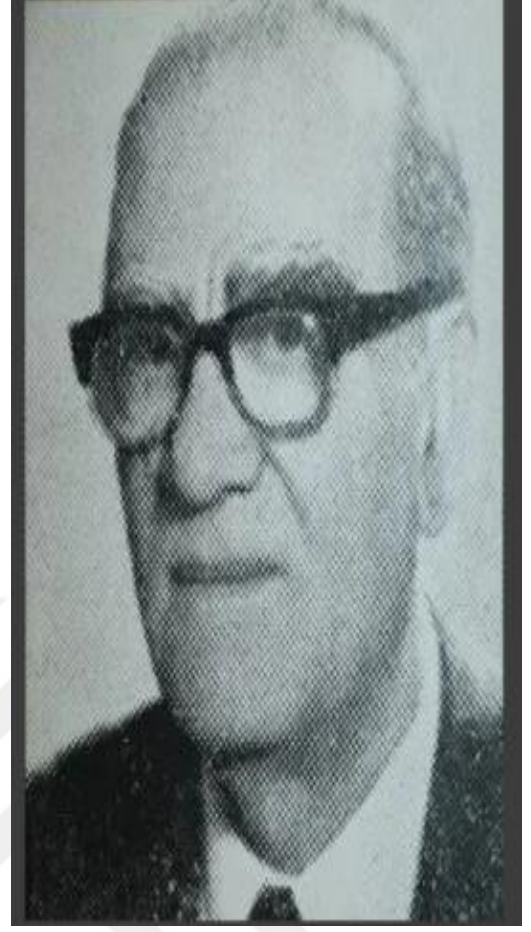
İbrahim Mesut Dinçer (1933-1935)

F-5: Van Valileri Nurettin Bey ve İbrahim Mesut Dinçer'e ait fotoğraflar

(<https://www.vanlinihathoca.com/osmanlidan-gunumuze-eski-van-valileri>, E.T., 09.05.2023).

Sami Kemalfakiroğlu (1937-1942)

Gafur Soylu (1945-1947)

F-6: Van Valileri Süheyl Sami Kemalfakiroğlu ve Gafur Soylu'ya ait fotoğraflar
(<https://www.vanlinihathoca.com/osmanlidan-gunumuze-eski-van-valileri>, E.T.,
09.05.2023).

Nurettin Aynuksa (1947-1949)

Niyazi Dalokay (1949-1950)

F-7: Van Valileri Nurettin Aynuksa ve Niyazi Dalokay'a ait fotoğraflar

(<https://www.vanlinihathoca.com/osmanlidan-gunumuze-eski-van-valileri>, E.T., 09.05.2023).

F-8: Van Halkevi Binası, (BCA.490.0.1.0.0.1795.1274.1).

F-9: Van Orta Mektebi binasına ait fotoğraf ve açıklama. (BCA.180.9.0.0.96.468.8.)

HARİTALAR-KROKİLER

H-1: Osmanlı Devleti Dönemi Van ve çevresinde bulunan yol ve köprüleri gösterir harita, (BOA, HRT-h. 1314-1.)

H- 2: Sevr Antlaşması'na (10 Ağustos 1920) Göre Osmanlı Devleti'nin Toprakları, (İslamansiklopedisi.org.tr/sevrantlaşması, E.T.: 27.03.2024)

H-3: Van Gölü Havzası'nın 1929'daki görünümü (TBMM A, D. III, D. No, 1509).